

ΠΕΡΙ ΚΟΜΜΩΣΕΩΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

Πρὸς κατανόησιν τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν κόμμωσιν τῶν Βυζαντινῶν πολύτιμος πηγή εἶναι οἱ λόγοι τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας¹ καὶ τὰ συγγράμματα τῶν κατὰ τοὺς διαφόρους αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς περιόδου ἀκμασάντων συγγραφέων, ἐν οἷς δριμύτατα ψέγονται οἱ καλλωπίζοντες ἑαυτοὺς καὶ ἐξ ὧν ἀκριβῶς μανθάνομεν τί κατὰ περιόδους ὡς πρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἐνεωτέριζον οἱ πρόγονοι ἡμῶν, ἐξ ἴσου ὅμως σπουδαία πηγή εἶναι καὶ αἱ διάφοροι Βυζαντιναὶ εἰκόνες καὶ τὰ νομίσματα, ἅτινα, δυστυχῶς, δὲν δυνάμεθα νὰ χρησιμοποιήσωμεν εἰς οἶαν καὶ τὰς γραπτὰς πηγὰς ἔκτασιν, μάλιστα προκειμένου περὶ παραστάσεως γυναικείων προσώπων. Ὅπως ἂν ἔχη, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν τούτων, ἔπειτα δὲ τῶν πρακτικῶν τῶν συνόδων, τῶν ἐγγράφων, τῶν σχολιαστῶν καὶ τῶν ποιημάτων δυνάμεθα ἀρκοῦντα περὶ τοῦ θέματος νὰ εἴπωμεν.

Ἄφ' ἧς ἐποχῆς ὁ Ὅμηρος ὕμνησε τοὺς καρηκομόωντας Ἀχαιοὺς μέχρι τῆς περιόδου, ἣτις μέλλει ν' ἀπασχολήσῃ ἡμᾶς, ἡ πλουσία κόμη ἐθεωρεῖτο κόσμος τοῦ φέροντος αὐτήν, ἔχομεν μάλιστα καὶ συγγραφεῖς, οἵτινες καὶ κόμης ἐγκώμιον ἔγραψαν², ὡς καὶ ἄλλους, οἵτινες, τὴν κοινὴν ἀντίληψιν ἀποδίδοντες, ἐκ τοῦ κοσμεῖν τὴν κόμην ἠτυμολόγησαν. Οὕτως ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (207.17) ἔγραψε: «κοσμοῦσι γὰρ αὐταὶ (αἱ τριχες τῆς κόμης) τὸ ἐκείνης εἰδεχθῆς, ὅθεν κόμαι λέγονται παρὰ τὸ κοσμεῖν» καὶ ἄλιν ὁ αὐτὸς (1287.2) «τὸ κείρεσθαι ἐπὶ νεκρῶν... ἀφοσίωσις τιμῆς, ὡς τῇ φίλῃ κεφαλῇ τοῦ κατὰ τὴν κεφαλὴν ἀνατιθεμένου κόσμου, ᾧ παρώννυμος ἡ κόμη», εἶπε δὲ καὶ ὁ Πρόδρομος

*καὶ σχῆς φαλάκραν κεφαλῆς ἀντὶ τοῦ ταύτης κόσμου*³.

Ἡ κόμη, τὰ μαλλία⁴ ἢ μαλλίτζια⁵, ὡς ἔλεγον οἱ Βυζαντινοί, ἐθεω-

¹ Χρησιμοποιοῦ ἐν τῇ παρουσίᾳ μελέτη πληροφορίας καὶ ἐκ τῆς προβυζαντινῆς περιόδου εἰλημμένας, διότι εἶμαι ἀπολύτως πεπεισμένος ὅτι τὰ τότε περὶ τὴν κόμμωσιν συνηθιζόμενα ἐξηκολούθησαν ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας ἰσχύοντα.

² Ὡς λ. χ. ὁ Φιλόστρατος ἐν τῇ 16ῃ ἐπιστολῇ του καὶ Δίων ὁ Χρυσόστομος ὁ κόμης ἐγκώμιον γράψας, τῆς διατριβῆς τοῦ ὁποίου ἀποσπάσματα ἔχομεν παρὰ τῷ Κυρήνης Συνεσίφ (P. G. 38. 1168 ἐξ.) τῷ γράψαντι φαλάκρας ἐγκώμιον.

³ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, Δεκάστιχα πρὸς τὸν βασιλεῖα κυρὸν Ἰωάννην τὸν Κομνηνὸν παρὰ Welz, Analecta Byzantina στ. 295.

⁴ Νικ. Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 781. 11,786.12.

⁵ Hesselings-Pernot, Poèmes Prodromiques 3419y.

ρείτο κατά τους χρόνους τοῦ Χριστοῦ ὡς κόσμημα οὐχὶ μόνον τῶν γυναικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνδρῶν, οἵτινες ἐξαιρετικῶς περὶ αὐτῆς ἐφροντίζον, τοῦθ' ὅπερ προεκάλεσε καὶ τὴν πολεμικὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ὅστις ἔγραψε τὸ «ἀνὴρ, ἐὰν κομᾶ, ἀτιμία αὐτῷ ἔστι»¹, χωρίον, ὅπερ τοσάκις μετὰ ταῦτα ἐχρησιμοποίησαν οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ἀσκούντες τὴν πολεμικὴν αὐτῶν κατὰ τῶν φιλοκόμων.

Καὶ εἶχον μὲν οἱ λόγοι τοῦ Παύλου ποιᾶν τινα ἐπίδρασιν, ταύτην ὅμως παροδικήν, ἀφ' οὗ ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεὺς τοῦ τέλους τοῦ Β'. καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Γ'. μ. Χ. αἰῶνος, ὁ Ἀλεξανδρείας Κλήμης, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ σύγχρονοὶ του «τὰς ἐπὶ τῇ κεφαλῇ περιέπουσι τρίχας, μικροῦ δεῖν ἀναδοῦμενοι κεκρυφάλοις τὰς κόμας, ὥσπερ γυναῖκες»², πρὸς δὲ ὅτι ἡ κόμη αὐτῶν συνεστραμμένη καταλίσθαιεν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς εἰς μακροὺς πλοκάμους³.

Τὸ ὅτι οἱ ἄνδρες ἔτρεφον μακρὰν κόμην κατὰ τὸν Δ'. αἰῶνα λήγοντα καὶ τὸν Ε'. ἀρχόμενον πιστοποιεῖ ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, ὅστις συζητῶν τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν χωρίον τοῦ Παύλου προσθέτει⁴ «ἕτεροι πάλιν εὐλαβείας εἶναι νομίζουσι τὸ κομᾶν τὰς κεφαλὰς», σαφέστερον δὲ τονίζουσιν αἱ διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ἔνθα καὶ οἱ σύγχρονοι κομμωτικοὶ τρόποι περιγράφονται. Λέγεται λοιπὸν ἐν αὐταῖς⁵ «Οὐκ ἔξεστὶ σοι τρέφειν τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς καὶ ποιεῖν εἰς ἕν, ὃ ἔστι σπατάλιον ἢ ἀπόχυμα ἢ μεμερισμένην τηρεῖν, οὐδὲ μὴν ὀγκοποιεῖν ἢ διαξαίνοντα καὶ πλάσσοντα οὐλῆν διατιθεῖν».

Τὴν συνήθειαν τῶν ἀνδρῶν τοῦ φέρειν μακρὰν κόμην καὶ τὴν ἐξαιρετικὴν περὶ τὴν διευθέτησιν αὐτῆς φροντίδα πιστοποιεῖ κατὰ τὸν 4^{ον} αἰῶνα ὁ Ἐπιφάνιος λέγων ὅτι πολλοὶ ἀποτέμνουσι τὸ γένειον «τρίχας δὲ τῆς κεφαλῆς πολλάκις κομῶσι»⁶. Κατὰ τὸν 7^{ον} δὲ ὁ 96^{ος} κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ 6^{ης} οἰκουμενικῆς συνόδου, ὅστις λέγει «Τοὺς οὖν τὰς ἐν τῇ κεφαλῇ τρίχας πρὸς λύμην τῶν ὀρώντων ἐν ἐπινοίαις ἐμπλοκῆς εὐθετεῖζοντας καὶ διασκευάζοντας... ἐπιτιμίῳ προσφόρῳ πατρικῶς θεραπεύομεν»⁷, καὶ ἔθιμον, τὸ ὁποῖον, παρὰ τὰς ἀπαγορεύσεις τῆς ἐκκλησίας, ἐν μεγίστῃ διετηρήθη χρῆσει καθ' ὅλους τοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς περιόδου καὶ ὅπερ καὶ αὐτοὶ οἱ αὐτοκράτορες ἠκολούθουν, ὡς καὶ τὰ νομίσματά των δεικνύουσι, καὶ ἰδιαιτέρως διὰ μὲν τὸν Γ'. αἰῶνα τονίζει ἐν τῇ πρᾶσει του ὁ Λιουτπράνδος,

¹ Ἐπιστολ. Α'. πρὸς Κορινθίους 11.14. Βλ. καὶ Χρυσόστομου, Ὑπόθεσις τῆς πρὸς Κορινθίους α'. ἐπιστολῆς, Migne, P.G. 61.11.

² Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 3 σ. 250 (Stählin).

³ Κλήμεντος, Ἐνθ' ἀν. βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 270.

⁴ Χρυσόστομου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΠΓ', Migne, P.G. 58 - 768.

⁵ Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.565A.

⁶ Ἐπιφανίου, Κατὰ αἵρέσεων, αἵρεσις 80^η, Migne, P.G. 42.765.

⁷ Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.534.

βεβαιῶν ὅτι ὁ βασιλεὺς τῶν Ρωμαίων ἔφερε μακρὰν κόμην ¹, διὰ δὲ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, λέγων περὶ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ (Opusc. 201.75) ὅτι «οὐδὲ τὴν κόμην πρὸς τρυφερότητα ἤσκητο, ἀλλ' εἰς κεφαλῆς κόσμον τημελῶν ἑαυτὸν καὶ τυγχάνων τοῦ ἔφετοῦ εὐθετεῖζειν τρίχας ἐμέμφετο».

Ὁ κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα ἀκμάσας ἐρμηνευτὴς τῶν κανόνων Ζωναρᾶς, ἐρμηνεύων τὸν ἀνωτέρω παρατεθέντα κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου, παρατηρεῖ περὶ τῶν συγχρόνων του ὅτι «πᾶσαν σπουδὴν ποιοῦνται κομᾶν καὶ γυναικώδεις φέρειν βοστρύχους μέχρι ζωστήρος καθιεμένους εἰ δυνατόν»², τὰ αὐτὰ δὲ πιστοποιεῖ καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος ὁ Χωνιάτης, ὅστις μὴ συνιστῶν τὴν περιτρόχαλον κουράν, ψέγων δ' ἅμα τοὺς τριχομανεῖς καὶ ἀκροκόμους καὶ ἐπιθυμῶν τὴν διευθέτησιν τῆς κόμης δι' ὑποσέμου κουράς, ἐπιτίθεται κατὰ τῶν συγχρόνων του, οἵτινες ἦσαν ἠσκημένοι «βοστρυχίζειν κόμας καὶ πλοχομὸς καθιέναι κατ' ὤμων καὶ μεταφρένων γυναικομίμφ μορφώματι»³. Ἡ μὴ δὲν συμμαρτυρεῖ καὶ ὁ Πρόδρομος, ὅταν, περιγράφων τὸν Δοσικλέα, λέγει ὅτι ἦτο

λευκὸς τὸ χρῶμα, χρυσοειδὴς τὴν τρίχα

*ὤμους εἰς αὐτοὺς καθιεις τοὺς βοστρύχους*⁴

καὶ ὁ Θεσσαλονίκης δ' Εὐστάθιος λέγων (Opusc. 256.88) περὶ τῶν συγχρόνων του μοναχῶν ὅτι παρενόμουν «τρέφοντες κόμην ὑπὲρ τὰς κοσμικὰς»;

Ἐννοεῖται δ' ὅτι ἡ μακρὰ κόμη ἀπήτει καὶ ἰδιαιτέραν ἄσκησιν, ἂν μὴ ἤθελεν ὁ φέρων αὐτὴν νὰ θεωρῆται ἄκομπος ἢ ἂν μὴ ἀνήκεν εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀσκητῶν ἐκείνων, οἵτινες ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐπισκεπτόμενοι τὰς πόλεις περιήρχοντο ρυπαροὶ τὰ ἐκ Θεοῦ δεινὰ ἀπειλοῦντες⁵ ἢ ἂν μὴ ἦσαν τῶν πονηρῶν ἐκείνων μοναχῶν, οἵτινες ἐπίτηδες ἔχοντες ἐπὶ τοῦ μετώπου ἀρρῦθμως ἐσπαρμένην τὴν κόμην, προσεποιούντο τὸν εὐλαβῆ⁶.

Ὁ κομψεύμενος Βυζαντινός, ὁ στιλιβίτσης ἢ ὁ κουρτέσης, ὡς καὶ ὁ εὐγενής, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀγλαὸς τὴν κόμην, ὡς τοιοῦτος δ' ὄντως περιγράφεται ὑπὸ τῶν συγγραφέων⁷.

¹ Σπ. Ζαμπελίου, Βυζαντιναὶ μελέται 548.

² Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.534.

³ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σφζόμενα 1.42.15 καὶ 43.28 (ἔκδ. Λάμπρου).

⁴ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα 2.131.

⁵ Ὁ 42ος κανὼν τῆς ἐν Τρούλλῳ 6ης οἴκουμ. συνόδου διέταξεν ὅπως καὶ οἱ ἐρημίται οὗτοι κείρωνται ὡς καὶ οἱ λοιποὶ μοναχοὶ (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.406).

⁶ Th. Pressel, Johannis Tzetzae epistolae σελ. 82 ἐπιστ. 93.

⁷ Ἡ θριξ αἰθεῖρα, περὶ ἣν σὺνηθές ἐστι πονεῖσθαι τοὺς φιλοκόμους, Εὐσταθ. 1240.16 πρβλ. καὶ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 232.17. Τὸ στιλιβίζω ἐν ταῖς μεσαιωνικαῖς παροιμίαις σημαίνει κομψεύσθαι (K. Grumbacher, M.G.S. 171) στουβλίζω δὲ ἦτο στιλιβίζω σημαίνει κοσμῶ ἐν Πόντῳ.

Ἦτο δὲ τὸ πρῶτιστον καὶ κύριον μέσον, δι' οὗ περιεποιῶντο τὴν κόμην τῶν τὸ κτένιον. Ἦδη Δίων ὁ Χρυσόστομος λέγει περὶ τῶν συγχρόνων του φιλοκόμων ὅτι «κάλαμόν τινα ἔχουσιν αἰεὶ ἐν αὐτῇ τῇ κόμῃ, ᾧ ξαίνουσιν αὐτήν»¹, εἶπε δὲ καὶ ὁ Κλήμης² «ἄνδρα δὲ ὄντα κτενίζεσθαι καὶ ἀποκείρεσθαι ξυρῶ πρὸς εὐπρέπειαν... πῶς οὐ γυναικίον;» ἀπηγόρευον δὲ καὶ αἱ διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων νὰ κατακτενίζεταί τις, ἵνα μὴ διὰ τοῦ τρόπου τούτου προσελκύῃ τῶν γυναικῶν τὸν ἔρωτα³.

Διάφορα εἶδη κτενίσματος μᾶς ἀφίνει νὰ ὑπονοήσωμεν καὶ ὁ προμημονευθεὶς 96^{ος} κανὼν τῆς ἐν Τρουύλλῳ 6^{ης} οἴκουμ. συνόδου ὁ λέγων «τοὺς οὖν τὰς ἐν τῇ κεφαλῇ τρίχας πρὸς λύμην τῶν δρώντων ἐν ἐπινοίαις ἔμπλοκῆς εὐθετίζοντας κοὶ διασκευάζοντας... ἐπιτιμίῳ προσφόρῳ πατρικῶς θεραπεύομεν», ὠμίλησε δὲ βραδύτερον καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Opusc. 122.43) περὶ κτενισμάτων «ἐφ' οἷς πλόκαμοι πρὸς κάλλος κέχυνται».

Ὁ θέλων κατὰ τὸν μεσαῖωνα νὰ εἶναι, ὡς ἔλεγον, καλότριχος ἢ καλόμαλλος⁴, ἔπρεπε νὰ εἶναι καλοκτένιστος⁵, νὰ τηρῇ ὅμως καὶ τὸ μέτρον, ἀποφεύγων τὰ συχνοκτενίσματα⁶, ἅτινα ἐθεωροῦντο ἐπίφογα, ὡς ἐπίφογον ἐθεωρεῖτο καὶ τὸ νὰ εἶναι τις ἀκτένιστος⁷.

Ἔτερος τρόπος, δι' οὗ περιεποιῶντο τὴν κόμην ἦτο ν' ἀλείψωσιν αὐτὴν δι' ἔλαιου, ἵνα στίλβῃ, «Ἐὰν ἴδῃ τις ὅτι ἤλειψε τὴν κεφαλὴν καὶ τὰς τρίχας αὐτοῦ ἐλαίῳ κόσμον χάριν» φέρεται ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ τοῦ Ἀχμέτ⁸, καὶ ἐν τοῖς νόμοις συγγράμμασι τοῦ Χρυσοστόμου (Migne, P.G. 56.535) ψέγονται αἱ γυναῖκες αἱ «ὥραν καθ' ὥραν καὶ ἡμέραν ἐξ ἡμέρας τὰς τρίχας περιπλέκουσαι καὶ μέχρι τοῦ μετώπου διαστίλβουσαι», ἔθιμον ὅπερ θὰ ἦτο λίαν διαδεδομένον, ἀφ' οὗ καὶ μέχρι σήμερον ἔτι εἶναι ἐν μεγίστῃ χρήσει παρὰ ταῖς γυναῖξί.

¹ Ἐν τῷ φαλάκρας ἐγκωμίῳ τοῦ Κυρήνης Συνεσίου (Migne, P.G. 66.1172). Περὶ κτενίου βλέπε Olshausen, Beitrag zur Geschichte des Haarkammes ἐν Verhandlungen d. Berl. Gesell. f. Anthropol. 1899 σ. 169-187.

² Κλήμεντος, Ἐνθ' ἀν. βιβλ. 3 κεφ. 3 σ. 246.

³ Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.569 C.

⁴ Τὸ ἐπίθετον τοῦτο φέρεται καὶ ὡς οἰκογενειακόν. Βλ. Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Νομισματικοῦ Μουσείου σ. 164.

⁵ *Αὐτὸς ὅταν ἐμάνθανε ποτὲ οὐκ ἐκτενίσθη
καὶ τώρα καλοκτένιστος καὶ καμαροτριχάρης*

Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques 4.7. Τὸ Καλοκτένιστος ὡς κύριον ὄνομα καὶ ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1256 Trinchera, Syll. 423.

⁶ *Μὴ ζῶνον χαμηλοῦταικα καὶ μὴ συχνοκτενίζου*

Hesseling-Pernot, Poèmes Prodromiques 3.51.

⁷ *καὶ σὺ τολμᾶς, ἀκτένιστε, καὶ μέγαν κατακρίνεις;*

Ποιητολογία σ. 261 (Wagner, Carmina Graeca medii aevi σ. 187).

⁸ Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικόν κεφ. κδ', σ. 18.17 (ἔκδ. Drexel).

Ἄλλὰ καὶ μὲ μῦρα πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἤλειπον τὴν κεφαλὴν, ὡς μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κλήμης ἐν τῷ παιδαγωγῷ του (βιβλ. 2 κεφ. 8 σ. 199) καὶ ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος¹ ἀπαγορεύων νὰ χρίωσιν οἱ πιστοὶ μὲ μῦρα τὸ σῶμα καὶ τὴν κεφαλὴν.

Οἱ μὴ ἐπιθυμοῦντες νὰ ρίπτωσιν ἐπὶ τῶν ὤμων κεχυμένην τὴν κόμην ἐφρόντιζον, ἵνα βοστρυχιζῶσιν αὐτὴν², κλωθόντες, ὡς ἔλεγον, αὐτὴν καὶ γινόμενοι οὕτω κλωστόμαλλοι³ ἢ καμαυοτριχάριοι⁴.

Ἐπετυγχάνετο δ' ὁ βοστρυχισμός, τὸν ὁποῖον μάλιστα ἐπεδίωκον οἱ κομψόμενοι⁵, ἢ δι' ἐπαλείψεως δι' ἐλαίου⁶ ἢ δι' ἀλοιφῆς ἐκ ρίζης ἀσφοδέλου μετὰ οἴνου⁷ ἢ ἄλλων ἐπιπλάσμάτων⁸ ἢ διὰ θερμοῦ σιδήρου ἢ διὰ τῆς περιτυλίξεως τῶν τριχῶν περὶ καλάμια. Τὸν τελευταῖον τούτον τρόπον μᾶς πιστοποιεῖ κατὰ τὸν ἸΒ' αἰῶνα ὁ Ζωναράς λέγων «πλάττονται τε σφίσις αἱ κόμια καλάμοις συνδύμεναι, ἵν' αὐταῖς οὐλότης προσγένηται»⁹.

¹ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικά κθ'. (Migne, P.G. 37.902).

² Οἱ καταβόστρυχοι ἐθεωροῦντο ἠρατοί. Βλ. Ἑλιοδώρου, Αἰθιοπικά 7.10.

³ Τὸ Κλωστόμαλλος καὶ Κλωστομάλλης εἶναι γνωστὰ Βυζαντινὰ ἐπώνυμα. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata 3.104, 5.26. Ὅρα δ' ὅτι ἐν Ἠπειρῷ νῦν κλωστὸν καὶ κλωστάρη, λέγεται τὸ ἄλλως τσοσυλόφι. Διὰ τὴν χρῆσιν τῆς λέξεως καὶ τοῦ πράγματος εἰς μεταγενεστέρους αἰῶνας πβ. τὸν ἐκ τῶν Ἑρωτοπαϊγνίων στίχον.

καὶ ὡσὼν εἶν' τὰ μαλλία σου κατάκλωστα κλωσμένα

(Hesseling-Pernot, Ἑρωτοπαίγνια στ. 396) καὶ τοὺς σημερινῶν δημοδῶν ποιημάτων στίχους:

λεβέντης ἐροβοόλαεν ἀπὸ τὰ κορφοβούνια,

εἶχε τὸ φέσι του στραβὰ καὶ τὰ μαλλιά κλωσμένα.

ἢ δὲν ἠῦρα

τέτοιο νεὸ τέτοιο λεβέντη

τέτοιο ἄξιο παλληκάρι

νά χη τὰ μαλλιά κλωσμένα

μὲ τὸ χτένι χτενισμένα (χωρὶα Ὀλύμπου).

⁴ Hesseling-Pernot, Poèmes Prodomiques 4.8.

⁵ «Υμᾶς δὲ ὄρω τούναντιον ἡσκημένους ὡς βοστρυχιζέιν μὲν κόμας» εἶπεν ὁ Μιχαήλ Ἀκομινάτος (1.42.15). Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦ Τιμαρίωνος (κεφ. 7 Ellissen, Analecten 4.49) οἱ λογάδες τῆς Θεσσαλονίκης οἱ συνοδεύοντες τὸν ἡγεμόνα εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἦσαν «οὐλοὶ καὶ ξανθοὶ τὰς κόμας». Πβ. καὶ Νικ. Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 579.9.

Οὐλίξει καὶ τὰς τρίχας δὲ ἢ χρίσις ἢ ἐλαίου

Ι. Τζέτζου, Ὑπόθεσις τῆς Ζ' Ὀμήρου Ὀδυσσεΐας στίχ. 143 (Matranga, Anecd. Gr. 1.261).

Τρίχας οὐλὰς ποιῆσαι καὶ καλάς

ἀσφοδέλου ρίζαν λειήνας μετὰ οἴνου χρίε τὰς τρίχας

Χ. Ἐθν. Βιβλ. Ἀθην. 1493 456.

⁸ Χρῆ δὲ οὐδὲ διαξάινοντά τε καὶ πλάσσοντα οὐλῆν διατιθεῖν ἢ ξανθοποιεῖν αὐτήν, Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.565.

⁹ Ζωναρά, Εἰς τὸν 96ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ 6ης οἰκουμ. συνόδου, Ράλλη-Ποτλή, Σύνταγμα 2.534.

Ὁ ἔχων εὐθείας τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς ἐκαλεῖτο κατὰ τὸν μεσαίωνα ἀπλόθριξ¹, ὁ φύσει δὲ συνεστραμμένας οὐλός² σγουρός ἢ σγουρίτζης³ ἢ καὶ κατσαρός⁴, ὁ δὲ πυκνὴν ἔχων τὴν κόμην φουντομάλλης⁵.

¹Αναλόγως δὲ τοῦ χρώματος ὁ μὲν μελανὴν τρίχα ἔχων ἐλέγετο καράμαλλος, παρὰ Θεοδώρῳ Προδρόμῳ (Roëmes 4.8) φέρεται καὶ ὡς μαυροτριχαρᾶτος, ὁ ξανθὴν δὲ ξανθός, χρυσομάλλος ἢ χρυσοκέφαλος, πρὸς ἃ τελευταῖα ἐπίθετα ἄριστα συμβιβάζονται φράσεις τῶν συγγραφέων, ὡς αἱ ἐπόμεναι: «ὁ χρυσοῦς οὐ μόνον τὴν κόμην, ἀλλὰ καὶ μάλιστα τὴν ψυχὴν» «καὶ τρίχες, ἃς ὁ ἥλιος ἐπιποιῶν οὐκέτι χρυσοκόμαν, ἀλλὰ ἡλιοκόμαν ποιεῖ τινὰ»⁶, «λευκὸς τὸ χρῶμα, χρυσοειδὴς τὴν τρίχα»⁷ «ἄρ' ἠλιῶσαν εἶχεν ἢ χρυσὴν κόμην;»⁸.

Καὶ ὑπῆρχον μὲν οἱ φρονοῦντες ὅτι τὸ ξανθὸν χρῶμα ἦτο γυναικῶδες καὶ ἀνδρῶν⁹, ἢ γενικὴ ὅμως ἰδέα, ἦν ἄλλως τε εἶχον καὶ οἱ ἀρχαῖοι, ἦτο ὅτι τὸ ξανθὸν χρῶμα τῆς κόμης ἦτο ὠραῖον, διὰ τοῦτο καὶ ἐξαιρεται τοῦτο ἐν ταῖς περιγραφαῖς εὐγενῶν νέων ἢ καὶ νεοσύμφων καὶ δι' αὐτὸ ποικίλα οἱ κομψεύμενοι μετεχειρίζοντο μέσα, ἵνα ξανθίλωσι τὴν κόμην των, περὶ ὧν μικρὸν κατωτέρω τὸν προσήκοντα θὰ κάμωμεν λόγον.

Εἶπον ἐν τοῖς ἀνωτέρω ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ κατὰ κανόνα ἔτρεφον μακρὰν τὴν κόμην δι' αὐτοῦ δὲν ἠθέλησα νὰ δηλώσω ὅτι οὐδέποτε ἀνήγετο ἐπὶ τὴν κορυφὴν αὐτῶν κουρικὴ ψαλίς.

Ὅπως μάλιστα τοῦναντίον ὅσοι ἐφρόντιζον νὰ φαίνωνται κομψοὶ περιέκειρον τὴν κόμην, ἀποφεύγοντες τὸ μέγα αὐτῆς μῆκος. Ἦδη κατὰ τὸν Β'.

¹ Ἰουλίῳ Πολυδεύκου, Ἑρμηνεύματα καὶ καθημερινὴ ὁμιλία σ. 178 (ἔκδ. Boucherie), I. Μαλάλα, Χρονογρ. 250.17.

² ... οὐλος, ἐξ οὗ καὶ τὸ οὐλη δ' ἐπενήνοθε λάχνη καὶ οὐχ ὡς ἡ κοινὴ συνήθεια οὐλὸς ἄνθρωπος καὶ οὐλὴ κόμη, Εὐσταθίου, 794.29 καὶ τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν χειρογράφων ὁμιλεῖ δι' οὐλὰς τρίχας.

³ Ἄννα Κομνηνὴ, Ἄλεξ. 1.216.13. Οὐλον σημαίνει τὸ σγουρὸν I. Τζέτζου, Χιλιάδες χιλ. 12.444.801

ἦν μέγας, ἀλλ' εὐσύνθετος εὐριν, σγουρός, μελάνθριξ

I. Τζέτζου, Προοίμιον εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα στίχ. 685 (Matrangala, Anecd. Gr. I σ. 23). Τὸ σγουρός εἶναι καὶ γνωστὸν μεσαιωνικὸν ἐπίθετον. Ἐν τῇ Ἀχιλλεΐδι (στίχ. 34 X. L. ἔκδ. Hesselting) φέρεται καὶ τὸ ἐπίθετον σγουροκέφαλος.

⁴ Τὸ κατσαρός φέρεται καὶ ὡς οἰκογενειακὸν ἐπίθετον Miklosich-Müller, Acta et Diplomata 6.253.

⁵ Cusa, I diplomati 685.19. Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους παρείχοντο καὶ συνταγαὶ πρὸς τὸ μακρὰς καὶ πυκνὰς ποιῆσαι τὰς τρίχας X. Ἐθν. βιβλ. Ἀθην. 1493 366 καὶ 466.

⁶ Εὐσταθίου, Παρεκβ. 976.50 καὶ Tafel, Eustathii Opusc. 308.64.

⁷ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθη καὶ Δοσικλέα 2.131.

⁸ Leo Sternbach, Nicolai Calliclis carmina σ. 9 ποίημ. 6.

⁹ Τιμαρίων κεφ. 9 (E11issen, Analekten 4.52).

μ. Χ. αἰῶνα ὁ Ἀρτεμίδωρος ἐν τοῖς ὄνειροκριτικοῖς του (1 κεφ. 22) εἶπεν «οἷς μάλιστα εὐπρεπείας μέλει οὗτοι κείρονται», τὸ παράγγελμα δὲ τοῦτο ἠκολούθησαν καὶ οἱ μετὰ ταῦτα. Οὕτως ἕνα αἰῶνα μετὰ ταῦτα Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ὁμιλεῖ διὰ τὴν διὰ ξυροῦ ἀποκοπὴν τῆς κόμης ἢ διὰ τὰς πορνικὰς κουράς, αἷ ἀπεκείροντο οἱ ἄνδρες, ἐκφέρων τὴν ἀτομικὴν γνώμην ὅτι πρέπει «ψιλὴν εἶναι τῶν ἀνδρῶν τὴν κεφαλὴν, πλὴν εἰ μὴ οὕλας ἔχοι τρίχας», ἀφ' οὗ ἄλλως τε ἢ μακρὰ κόμη ἐμποδίζει καὶ τὴν ὄψιν πολλάκις¹, βραδύτερον δ' ὁ Χρυσόστομος βεβαιοῖ ὅτι οἱ σύγχρονοὶ του νέοι ἐκόμπαζον «ἐπὶ τῇ κουρᾷ τῆς κεφαλῆς»², ὁ αὐτὸς μάλιστα περιγράφει τὸν σύγχρονόν του κομψευόμενον ἀποκείροντα τὴν κόμην ἐν τῷ κουρείῳ καὶ περισκοποῦντα μετ' ἀκριβείας τὴν σύνθεσιν τῶν τριχῶν καὶ ἐρωτῶντα τὸν κουρέα, ἂν καλῶς ἐτακτοποίησε τοῦ μειώπου τὰς τρίχας³, ἐξ οὗ χωρίου φαίνεται ὅτι καὶ τότε ἔφερον οἱ ἄνδρες τὰς τόσον μέχρις ἐσχάτων συνηθιζομένας ἀφελείας.

Διατάσσουσι δὲ καὶ αἱ διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων «τὴν τρίχα τῆς κόμης μὴ παρατρέφειν, μᾶλλον δὲ συγκόπτειν καὶ καθαίρειν αὐτήν»⁴.

Κατὰ ψευδεπίγραφον λόγον εἰς τὸν Χρυσόστομον ἀποδιδόμενον ὁ κουρευόμενος χαρακτηρίζεται ὡς ὠραιόμορφος⁵. Περὶ κουρέως καὶ κοπῆς τριχῶν τῆς κόμης ὁμιλεῖ κατὰ τὸν Θ'. αἰῶνα ὁ Ἀχμετ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του (κεφ. κα'. σ. 16.21), ἐθεώρει δὲ καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινάτος τὸ κομᾶν καθ' ὑπερβολὴν «ἀνδρὶ ἄρχοντι καὶ τὴν κεφαλὴν ἐλευθέραν φέροντι αἰσχρὸν καὶ τῆς φυσικῆς ἀξίας καταβάλλον τὸ ὕψωμα» καὶ συνίστα τὴν δι' ὑποσέμου κουράς διευθέτησιν τῆς κόμης⁶.

Ἄς μὴ μείνη δ' ἀπαράτητον ὅτι διὰ λόγους καθαριότητος καὶ ἀσφαλείας σκόπιμον ἐκρίνετο, ἵνα οἱ στρατιῶται μὴ τρέφωσι μακρὰν κόμην· «καὶ τὰς κουράς δὲ αὐτῶν κοντὰς γίνεσθαι καὶ μὴ ἀφεῖναι αὐτοῖς τελείας τρίχας χρήσιμόν ἐστι» φέρεται ἐν τοῖς τακτικοῖς τοῦ Λέοντος (Migne, P.G. 170.729).

Ἐκ πάντων ὁμως τούτων οὐδαμῶς, ἐπαναλαμβάνομεν, πρέπει νὰ ἐξαγάγη τις τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ μεσαιωνικοὶ πρόγονοι ἡμῶν ἐκείροντο βαθέως καὶ περιτρόχαλα. Τοῦτο ἦτο παλαιὰ τῶν Φράγκων συνήθεια, τὴν ὁποίαν δὲν ἐμιμήθησαν οἱ λαϊκοὶ Βυζαντινοὶ⁷. Ὅσακις μάλιστα ἀναφέρεται τις Βυζαντινὸς περιτρόχαλα κεκαρμένος τονίζεται ὅτι εἶχε τὰ μαλλίτια του φράγκικα κουρε-

¹ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 3 σ. 245 καὶ 246 καὶ κεφ. 11 σ. 270.271.

² Χρυσόστομος, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Ν', Migne, P.G. 58.503.

³ Χρυσόστομος, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Δ', Migne, P.G. 57.49.

⁴ Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.564 C.

⁵ Εἰς τὴν ἄρνησιν τοῦ Πέτρου, Migne, P.G. 59.615.

⁶ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σφωζόμενα 1.42.15 καὶ 43.31.

⁷ Τὸ γε ὑπήκοον (τῶν Φράγκων βασιλέων) περίτροχα κείρονται καὶ κομᾶν αὐτοῖς περαιτέρω οὐ μάλᾳ ἐφεῖται Ἀγαθίου, Ἱστορ. 20.6.

μένα ¹, αξίζει μάλιστα να σημειωθῶσι καὶ ὅσα γράφει ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Opusc. 300.52) περὶ τῶν ἐπιδρομῶν Νορμανῶν τῶν καταλαβόντων τὴν Θεσσαλονίκην. «Ἐπεβούλευον δέ, γράφει, ταῖς ἐκάστων κεφαλαῖς ἐπίσης μισοῦντες τοὺς τε ἀκείρεκόμας, τοὺς τε βαθυπώγωνας. Καὶ οὐκ ἦν ἰδεῖν ἄνδρα εἴτε καὶ παῖδα τύχης τῆς οἴασσῶν μὴ κουρίαν κατὰ κύκλον».

Ταῦτα κατὰ κανόνα· ὅτι δὲ κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ κατὰ περιόδους προσωρινῶς ἐπεβάλλετο τῶν κρατούντων ἢ θέλησις καὶ ὡς πρὸς τὴν κόμην ἢ ὅτι καὶ τάξεις διάφοροι καθ' ὄρισμένον τρόπον ἐκείροντο γνωρίζομεν ἐκ διαφόρων μαρτυριῶν. Οὕτω Μιχαὴλ ὁ Στρατιωτικὸς ἐξέδωκε νόμον ἀναγκάζοντα τοὺς πολίτας νὰ φέρωσι κόμωσιν ὁμοίαν πρὸς τὴν συνηθιζομένην κατὰ τοὺς χρόνους τῆς νεότητός του, ὁ δὲ Θεόφιλος ἐξέδωκε νεαρὰν ἐπιβάλλουσαν εἰς πάντας τοὺς πολίτας νὰ κόπτωσι τὴν κόμην μέχρι τοῦ τραχήλου κατὰ τὸ τῶν προγόνων Ρωμαίων ἔθιμον ².

Ἄφ' ἑτέρου οἱ Πράσινοι καὶ οἱ Βένετοι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκείροντο Οὐννικήν, ὡς ἔλεγον, κουράν, ἦτοι ἀφίνοντες μακρὰς τὰς ὀπισθεν τρίχας τῆς κεφαλῆς, ἔκοπτον τὰς ἐμπροσθίας μέχρι τῶν κροτάφων ³.

Ἐν τῷ περὶ διευθετήσεως τῆς γυναικείας κόμης μέρει θὰ ἴδωμεν ὅτι αἱ Βυζαντιναὶ συνήθιζον νὰ φέρωσι προσθέτους κόμας· τοῦτο, προκειμένου περὶ γυναικείας φιλαρσεκείας, δὲν φαίνεται παράδοξον ὅσον ὅτι κατὰ καιροὺς ἄνδρες συνήθιζον νὰ φέρωσι φενάκας, προκόμια, ὅπως τότε ἔλεγον.

Ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ὁμιλῶν διὰ τοὺς καρηκομόντας Ὀμηρικοὺς ἥρωας καὶ ψέγων τοὺς ὕστερον λέγει (1904.48 πρβλ. καὶ 165.12) «οἱ δὲ γε ὕστερον ἐντριβόμενοι καὶ προκόμια περιθέτα λαμβάνοντες οὐκ ἔστιν εἰπεῖν εἰς ὅσον ἐψέγοντο ἐπεὶ καὶ γυναικικά εἰσι τὰ τοιαῦτα».

Καὶ δὲν δυνάμεθα μὲν, ἠλλείψει πληροφοριῶν, νὰ παρακολουθήσωμεν ἀνὰ τοὺς μέσους αἰῶνας τὸ ζήτημα τῆς χρήσεως φενάκης παρὰ τοῖς ἀνδράσι, πάντως ὅμως γνωρίζομεν ὅτι ἀπὸ τοῦ Ε'. μ. X. αἰῶνος τὸ ἔθιμον ἦτο ἐν χρήσει ⁴ καὶ ὅτι ἔφθασε τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ IB'.

Καὶ περιορίζει μὲν τὴν χρῆσιν αὐτῆς ὁ Εὐστάθιος (1422.3) «παρὰ τοῖς γυναικιζομένοις ἀνδράσιν, οἱ τριχῶν ἐψίλωνται»· ὁ σύγχρονος ὅμως αὐτοῦ Ζωναρᾶς σαφῶς μαρτυρεῖ ὅτι ἐπὶ τῶν χρόνων του «εἰσὶ δὲ οἱ καὶ νόθους πλοκάμους περιτιθέασιν ἑαυτοῖς τὴν ἐγγενῆ καὶ ξυμφυτῆ ξυρώμενοι τρίχωσιν» ⁵.

¹ Ἀχιλλῆϊς στίχ. 102 (X, N. ἐκδ. Hesselning).

² Alfred Rambaud, *Empereurs et impératrices d'Orient en Revue des deux mondes* 103 σ. 154.

³ Προκοπίου, Ἀνέκδοτα 7.9 (Haury).

⁴ Ménard-Sauvageot, *La famille dans l'antiquité, Le vêtement* σ. 336 - 337.

⁵ Εἰς τὸν 96ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Γ'. οἰκουμ. συνόδου (Ράλλη-Ποτλή, Σύνταγμα 2.534).

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς κόμης τῶν λαϊκῶν. Προκειμένου περὶ τῆς τῶν κληρικῶν καὶ μοναχῶν, τὰ πράγματα εἶχον ἄλλως.

Ἐπισημασθῆναι δεῖ τὸν Κλήμεντος σχολιάζων τὸ παρὰ Ματθαίῳ καὶ Λουκᾷ χωρίον «ἀλλὰ καὶ αἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς ὑμῶν πᾶσαι ἡριθμημέναι» παρατηρεῖ· «ἀλλ' οἱ μοναχοὶ καὶ οἱ τοῦ κλήρου κουρίαί»¹, ὁ δὲ τοῦ Λουκιανοῦ σχολιαστῆς λέγει· «οἱ Στωϊκοὶ τὰς κεφαλὰς ἦσαν διόλου κεκαρμένοι, ὡς οἱ μοναχοὶ νῦν»².

Ἡ πληροφορία αὕτη ὡς καὶ αἱ φράσεις ἐκάρη ἢ ἀπεκάρη μοναχός, ἢ τὴν κοσμικὴν ἀπέθετο τρίχα ἢ κουρᾶ καὶ ἐσθῆτι ἐχρητο τῇ τῶν λαϊκῶν³ σαφῶς δεικνύουσιν ὅτι οἱ τῆς τάξεως τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ κλήρου ἐκείροντο. Ὑπῆρχεν ὁμοῦ διαφορὰ μεταξὺ τῆς κουρᾶς ἀμφοτέρων· οἱ μοναχοὶ δὴλα δὴ ἐκείροντο ἐν χρῶ⁴ (κουρὰ ἐν τύπῳ μοναχοῦ⁵) εἰς ἐνδειξιν ταπεινότητος καὶ μετανοίας⁶, ἐν ᾧ οἱ κληρικοὶ οὕτως ἐκείρον τῆς κεφαλῆς τὰς τρίχας, ὥστε ν' ἀπομένῃ ἐπ' αὐτῆς κύκλος τριχῶν ἐν εἶδει στεφάνου, ὅστις, καθὼς ἤθελον οἱ ἀρεσκοί, εἰς τοὺς συμβολισμούς, παρίστα τὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰησοῦ ἐπιτεθέντα ἀκάνθινον στέφανον⁷.

Ἐπισημασθῆναι δεῖ τὸν τρόπον τῆς κουρᾶς ἐλέγετο παπαλήθρα⁸, ὑπάρχουσι

¹ 1.236.18 (Stählin).

² Σ. Κορυεῖα, Αἱ ἐν τοῖς σχολίοις τοῦ Ἀρέθα λαογραφικαὶ εἰδήσεις ἐν Λαογραφίᾳ 4.255. Περὶ τοῦ πῶς ἐγένετο ἡ κουρὰ τῶν μοναχῶν Βλ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ ἁγίου Μεγαλομάρτυρος Μάμαντος (Ἑλληνικὰ 1.254.)

³ Zachariae v. Lingenthal, Justiniani quae vocantur novellae διάτ. 13 σ. 61.

⁴ Περὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου ὁ Σωκράτης ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ του ἱστορίᾳ (βιβλ. 3. α) εἶπεν ὅτι «ἐν χρῶ κειράμενος τὸν τῶν μοναχῶν ὑπεκρίνετο βίον», ὁ συγγραφεὺς τοῦ βίου τοῦ δασίου Νίκωνος (Δάμπρον, Ν. Ἑλλην. 3.136) ἔγραψεν· «ὁ Θεοφόρος ἐν χρῶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ κείρας καὶ εἰς μοναχὸν σχηματίσας», ὁ Μιχ. Ψελλὸς εἶπε περὶ τῆς ἰδίας μητρὸς (Σάθα Μεσ. βιβλ. 5.23) «καὶ τοῦτο αὐτῇ τὸ μελετώμενον ἦν κείραι τὴν κόμην ἐν χρῶ καὶ τραχύναι τὸ σῶμα»· ὁμιλήσας δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (Opusc. 233.35 πβ. καὶ 236.80) διὰ τὴν τῶν μοναχῶν ἐν χρῶ κουρὰν καὶ τὴν τῶν κατὰ κόσμον ἀμφίων ἀπόδυσιν. Πβ. καὶ W. Nissen, Die Regelung des Klosterwesens im Rhöm̄erreiche bis zum Ende des 9 Jahrhunderts σ. 28.

⁵ Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. λ. σ. 20. 21. (Drexl.).

⁶ Μ. Σακελλαροπούλου, Ἑκκλησιαστικὸν δίκαιον σ. 143.

⁷ Πβ. ὅσα σχετικὰ λέγει ὁ Ἱεροσολύμων Σωφρόνιος (Migne, P.G. 87.3985) καὶ ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανὸς (Migne, P.G. 98.392.396) καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Συμεὼν (Migne, P.G. 155.717).

⁸ Κείρεσθαι τὴν κεφαλὴν κατὰ κληρικούς, ἤγουν ἔχειν τὴν λεγομένην παπαλήθραν Θ. Βαλσαμών, Εἰς τὸν 96ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ 7ης οἰκουμ. συνόδου, Πάλλη—Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.352.53. Νῦν παπάλα ἐν Θήρᾳ λέγεται τὸ στέμμα. Βλ. καὶ Κοραῆ, Ἄτακτα σ. 4.353. Μὲ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς κουρᾶς σχετίζεται ἀναμφιβόλως καὶ τὸ ἐξῆς χωρίον τοῦ Θεοφάνους 437.15 De Boor) «καὶ τοῦτον παραυτὰ στεφανίτην ἀντὶ μοναχοῦ ἐπέισε γενέσθαι».

δ' οφ φρονοῦντες ὅτι οὗτος εἶναι μεταγενέστερος τῆς 6^{ης} οἰκουμ. συνόδου καὶ σύγχρονος τοῦ Βαλσαμῶνος, ἦτοι ἀνάγεται εἰς τὸν ΙΒ'. αἰῶνα¹, οὐκ ὀρθῶς κρίνοντας, ἀφ' οὗ ἤδη κατὰ τὸν Σ'. αἰῶνα τὴν ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης Λυδὸς διὰ τῶν ἑξῆς: «ὁ δὲ στέφανος τελειότητος δεῖγμά ἐστι διὸ δὴ Θεοῖς καὶ βασιλεῦσι καὶ ἱερεῦσι ἐδίδοδο πρώτως, τῆς δὲ τύχης ἀφελομένης παρὰ τῆς ἀρετῆς τὸν στέφανον, οἱ ἱερεῖς τὸ λοιπὸν ἀποκειρόμενοι τὴν κόμην κύκλον τινὰ τριχῶν ἀντὶ στεφάνου τῆ κεφαλῇ περιποιοῦσι»².

Μετεβλήθη δ' ὁ τρόπος τῆς κουρᾶς τῶν κληρικῶν κατὰ τοὺς ὑστέρους αἰῶνας, οὕτως ὥστε νὰ φέρωσι πλέον οὗτοι μακρὰν κόμην. Τὸ πρᾶγμα φρονῶ ὅτι ἐγένετο πρὸς ἀντιδιαστολὴν ἀπὸ τῶν λαϊκῶν, οὔτινες ἤρχισαν νὰ κείρωνται περιτρόχαλα καὶ εἶναι πολὺ τῆς ἀλώσεως μεταγενέστερον³.

Οἱ μοναχοὶ λοιπὸν ἐδείκνυντο ἐν χρῶ κεκαρμένοι, διὰ τοῦτο ὁ λαὸς τοὺς ἀπέδιδε τὸ σκαπτικὸν ἐπίθετον τζουριχοάγιος, ἦτοι ἐξυρημένος ἅγιος⁴.

Καὶ οὕτω μὲν ὄφειλον πολλοὶ ὁμῶς τὰς ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις λησμονοῦντες, κομπόητος χάριν, ἀφινον ἀρκετὰ μακρὰν τὴν κόμην, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔψεγον οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας καὶ δὴ ὁ Χρυσόστομος καὶ ὁ Κύπρου Ἐπιφάνιος⁵, χωρὶς βέβαια νὰ εἰσακουσθῶσιν ἀπολύτως αἱ παραινέσεις αὐτῶν, ἀφ' οὗ αἰῶνας ὅλους μετὰ ταῦτα ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ἔψεγε τοὺς συγχρόνους του μοναχοὺς ὅτι ἔφερον κόμην ὑπὲρ τὰς κοσμικὰς (Opusc. 256.88) ἢ ὅτι ἦσαν κομῆται πυκνῶ βρῖθοντες τῷ μαλλῶ, ἀναγκαζόμενοι μάλιστα νὰ περιστρέφωσι τὴν κόμην, ἵνα μὴ ὑπὸ τοῦ μήκους αὐτῆς γίνωνται καταγέλαστοι (Opusc. 257.2).

Κατὰ κανόνα λοιπὸν οἱ λαϊκοὶ Βυζαντινοὶ ἔτρεφον μακρὰν κόμην· κουριαὶ ἐδείκνυντο εἰς ἔξαιρητικὰς ὅλως περιστάσεις καὶ δὴ, ἂν ἀπέθνησκε τῶν

¹ Κ. Καλλινίκου, Κόμη καὶ γένειον παρὰ τοῖς κληρικοῖς, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 13.227.

² Ι. Λυδοῦ, Περί μηνῶν 4 κεφ. 67 (σ. 121.10 ἐκδ. Wünsch.)

³ Κατὰ τὸν Κ. Καλλινίκου, Ἐνθ' ἄν. 13.231 ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἐντεῦθεν ἐπεκράτησε νὰ φέρωσι μακρὰν κόμην οἱ κληρικοὶ, ὁ Μακαριώτατος Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος εἶπε γενικῶς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας (Καιροὶ 25 Ἰουλίου 1919 ἀριθ. 480), ὁ δὲ Μητροπολίτης Μεσσηνίας Μελέτιος Σακελλαρόπουλος (Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον σ. 143) ὑπεστήριξε ὅτι ἀπὸ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος εἰσῆχθη τὸ ἔθιμον. Τὸ περὶ τῆς κόμης τῶν κληρικῶν ζήτημα συνεζητήθη ἐπ' ἐσχάτων εὐρέως παρ' ἡμῖν. Πρβλ. τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν μελέτην τοῦ Καλλινίκου, ὅσα ἔγραψεν ὁ Μακαριώτατος Χρυσόστομος Παπαδόπουλος ἐν τῷ Ἐκκλησιαστικῷ Κήρυκι τοῦ 1918 (φύλλα 21^{ης} καὶ 28^{ης} Ἰουλίου) καὶ ἐν τοῖς Καιροῖς τῆς 25^{ης} Ἰουλίου 1919 κέξ. καὶ βλέπε τὰ ἐν τοῖς Καιροῖς πάλιν ὑπὸ διαφόρων γραφέντα ἀπὸ τῆς 17^{ης} Ἰουλίου μέχρι 9^{ης} Αὐγούστου 1919.

⁴ Th. Pressel, Joh. Tzetzæe epistolæ σ. 50 ἐπιστ. 57. Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἀναφέρει καὶ τζουριχοπροεσβύτερον, Ἐνθ' ἄν. σ. 45 ἐπιστ. 55.

⁵ Ἐπιφανίου, Κατὰ αἵρέσεων, αἵρεσις 80^η (Migne, P.G. 42.765). Ὅρα καὶ Κ. Καλλινίκου, Ἐνθ' ἄν. σ. 226.

συγγενῶν τις¹, ἢ, ἂν κατεδικάζοντο δι' ἀτιμωτικὴν ἢ ἄλλην τινὰ πράξιν. Οἱ διαπομπευόμενοι π. χ. ἐκουρευόντο ὡς καὶ οἱ παραβαίνοντες τὰς διατάξεις τῶν ἀρχόντων. Τὸ τυπέσθω καὶ κουρευέσθω συχνὰ ἀναφέρεται ἐν ταῖς διαταγαῖς τῶν ἀρχόντων.

Κουρίαι ἐπ' ἴσης ἦσαν οἱ γελωτοποιοί, παράσιτοι καὶ θαυματοποιοί, πρόσωπα δῆλα δὴ μὴ ἀπολαύοντα ὑπολήψεως².

Περὶ τῶν τριχῶν τοῦ μύστακος παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς ἐλαχίστας ἔχομεν πληροφορίας.

Κατὰ τὸν Γ'. μ. Χ. αἰῶνα θὰ ἐξύριζον, φαίνεται ἅνθρωποι, ἄλλως δὲν νοεῖται τὸ τοῦ Κλήμεντος «ὥς τὰς ἐπὶ τῷ μύστακι μολυνομένας (τριχάς) κατὰ τὴν τροφήν περικαρτέον, οὐ ξυροῦν (ἀγενεῖς γὰρ) ἀλλὰ ταῖς δυσὶ μαχαίραις ταῖς κουρικαῖς»³, τὸ αὐτὸ δὲ θὰ συνέβαινε καὶ κατὰ τὸν Ε'. αἰῶνα, ἀφ' οὗ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης γράφων πρὸς νέον Διονύσιον ξυρίζοντα τὸν μύστακα, ψέγει αὐτὸν ὡς στεροῦντα τὴν ὄψιν τοῦ φυσικοῦ τῆς τιμότητος ἄνθους⁴, ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὸν Σ'. αἰῶνα, ἂν κρίνωμεν ἐκ τοῦ Προκοπίου ('Ανέκδ. 7.9) ὅστις ὁμιλῶν περὶ τῶν Πρασίνων καὶ Βενέτων λέγει ὅτι δὲν ἐκείροντο ὡς οἱ ἄλλοι Ρωμαῖοι «τοῦ γὰρ μύστακος καὶ τοῦ γενείου οὐδαμῆ ἤπτοντο». Περὶ κουρᾶς δὲ τῶν τριχῶν τῆς ὑπῆνης, αἵτινες ἀποτελοῦσι κόσμον τοῦ σώματος ὠμίλησε κατὰ τὸν Θ'. αἰῶνα καὶ τὸ Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμέτ⁵.

Πλείονα γνωρίζομεν περὶ τοῦ γενείου καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπιμελείας αὐτοῦ.

Παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλῆσι γενικῶς εἶπεῖν τὸ γένειον ἐθεωρεῖτο κόσμος τοῦ ἀνδρός, οἱ δὲ ξυριζόμενοι ἐσκώπτοντο δεινῶς ὡς ἐγκαλοῦντες τῇ φύσει ὅτι αὐτοὺς ἄνδρας καὶ οὐχὶ γυναῖκας ἐποίησε⁶, προϊόντος ἐν τούτοις τοῦ χρόνου, καὶ μάλιστα ἀπὸ τῆς Μακεδονικῆς ἐποχῆς, ἢ ξυρίσις τοῦ γενείου διεδόθη⁷, ἐπεκράτησε δὲ παρ' ἡμῖν σποράδην καὶ εἰς τὰς ἀνωτέρας κοινωνικὰς τάξεις, ἀφ' ἧς ἐποχῆς, μεταφερθείσης τῆς ἔδρας τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους εἰς τὸ

¹ Φ. Κουκουλέ, Ἐπιβίωσις ἐθίμων τινῶν περὶ τὴν ταφήν. Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1929 σ. 380.

² Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΑΖ'. Migne, P.G. 57.426. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Πρὸς Σέλευκον, Migne, P.G. 37.1517. Θεοδώρου Πρωτοδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα 4.221. Βλ. καὶ Κ. Σάθα, Δοκίμιον τιθ'.

³ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 270.

⁴ Δ. Μπαλάνου, Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης σ. 91.

⁵ Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν κεφ. μα'. σ. 26.13.17.

⁶ Ἀθήναιος, Π'. 18. Πβ. καὶ Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1798.30, 1910.1. Ὁ Θεόπομπος (Παρά Πολυβίῳ 8.11.9) ὁμιλῶν περὶ τῶν περὶ Φίλιππον τὸν Ἀμύντου ἐταίρων λέγει. «Τί γὰρ τῶν καλῶν καὶ σπουδαίων οὐκ ἀπῆν; ὧν οἱ μὲν ξυρώμενοι καὶ λεαινόμενοι διετέλουσαν ἄνδρες ὄντες»;

⁷ U. v. Wilamowitz, Staat u. Gesellschaft der Griechen u. Römer σ. 190. Ménard—Sauvageot, La famille dans l'antiquité. Le vêtement σ. 332.

Βυζάντιον, Κωνσταντῖνος ὁ Μέγας, κατὰ Ρωμαϊκὴν συνθήθειαν ἰσχύσασαν ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς παρακμῆς, ἐδείκνυτο ἐξυρημένος τὸν πάγονα, γενόμενος οὕτω πρότυπον μιμήσεως εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορας, τοῦλάχιστον μέχρι τοῦ Φωκά, πλὴν ἐννοεῖται Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου ¹.

Τὸ ὅτι οἱ κομπυεόμενοι Βυζαντινοὶ συνήθιζον ἀνά τοὺς διαφόρους αἰῶνας νὰ κείρωσιν ἢ ξυριζῶσι τὸ γένειον περιτράνως μαρτυροῦσι οἱ ὑπὸ διαφόρων συγγραφέων ἔπαινοι αὐτοῦ ὡς κατόπιν καὶ ἡ σαφῆς κατὰ τῆς ξυρίσεως αὐτοῦ πολεμικῆ.

Κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν συγγραφέα Κλήμεντα, τὸ γένειον τοῦ ἀνδρὸς ἐμποιεῖ μὲν εἰς τὸ πρόσωπον σεμνότητα, προκαλεῖ δὲ καὶ κατάπληξιν, παρουσιαζόμενον δ' ἅμα τῇ φρονήσει εἶναι δείγμα ἀλκῆς καὶ ἀρχῆς ², κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης δ' Εὐστάθιον εἶναι «ἀνδρώδους τελειότατον σύμβολον» ³. Τούτου ἔνεκα ὁ Κλήμης ἤθελε λάσιον τὸ γένειον, ἀπέτρεπε δ' ἀπὸ τῆς ἐν χρῶ κουρᾶς αὐτοῦ, τοῦθ' ὅπερ δεικνύει ὅτι τὴν συνήθιζον οἱ σύγχρονοί του, καὶ συνίστα, ἐν ἀνάγκῃ, τὴν διὰ ψαλίδος ἐλαφρὰν περικοπὴν «αἰσχρὸν γὰρ τὸ θέαμα (τῆς παντελοῦς ἀποψιλώσεως) καὶ κατέγνωσται ἡ τοῦ γενείου ἐν χρῶ κουρὰ παρατίλει καὶ λειότητι γειτνῶσα» ⁴. Ὁ αὐτὸς μάλιστα συγγραφεὺς ψέγει σφοδρῶς καὶ τὴν ὑπαρξιν πολλῶν κουρέων ἀπασχολουμένων μὲ τὸ ξύρισμα τῶν ἀνδρῶν ὡς καὶ προσώπων προωρισμένων διὰ διαφόρων μεθόδων ν' ἀποσπῶσι τὰς ἐν τῷ σώματι τοῦ ἀνδρὸς τρίχας ⁵.

Ὅτι ἡ ξύρισις τοῦ γενείου κατὰ τὸν Δ'. μ. Χ. αἰῶνα ἐθεωρεῖτο κομπότητος δείγμα φανερόνουσι καὶ τὰ ὅσα ἔλεγον οἱ Ἀντιοχεῖς περὶ τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὃν ἔσπεγον ὡς φαινόμενον, ἔνεκα τῆς γενειάδος του, ὡς στρατιώτην ἢ πρεσβύτην, ἐν ᾧ ἠδύνατο ξυριζόμενος νὰ φανῆ ὡς ὠραῖον μειράκιον (1.450.24 Hertlein) καὶ πρὸς οὓς μετὰ πικρίας ἀπαντῶν ἐκεῖνος ἔλεγεν ὅτι ξυριζόμενοι ἡμιλλῶντο περὶ κάλλους πρὸς τὰς γυναῖκας καὶ ὑπέφαινον τὸν ἄνδρα διὰ τοῦ μετώπου καὶ οὐχί, ὡς ἐκεῖνος, διὰ τῆς γενειάδος ⁶.

Τὴν συνήθειαν τοῦ ἀποκείρειν ἢ ξυριζεῖν τὸ γένειον πιστοποιοῦσι καὶ ὁ Χρυσόστομος λέγων ὅτι εἶναι ἀηδὲς ὁ εὐγενῆς καὶ ἐλεύθερος νὰ μιμηταί

¹ Βλ. τὸ λεξικὸν τοῦ Cabrol ἐν λ. barbe, ἐνθα καὶ πλουσία βιβλιογραφία περὶ τοῦ θέματος.

² Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 3 καὶ 11 σ. 245.247.270. Ὁ Κλήμης ἤθελε «λάσιον τὸ γένειον».

³ Λόγος εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κύρ Μανουὴλ τὸν Κομνηνὸν (W. Regel, Fontes rerum byzantinorum σ. 123.15).

⁴ Κλήμεντος, Ἐνθ' ἄν. βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 270. Ὁ αὐτὸς τὸν ξυριζόμενον χαρακτηρίζει ὡς θηλυδριαν καὶ μοιχὸν σ. 247.

⁵ Κλήμεντος, Ἐνθ' ἄν. βιβλ. 3 σ. 245. Πβ. καὶ Δ. Μπαλάνου, Ἡ πολυτέλεια κατὰ τοὺς χρόνους τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας (Νέα Σιών τόμ. 17 σ. 434).

⁶ Ἰουλιανὸς, Ἀντιοχικὸς ἢ μισοπάγων 1.435.20 (Hertlein).

τοὺς ἐξυρημένους σκηνικούς¹, καὶ αἱ διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων, αἵτινες ἐκέλευον «οὐδὲ γενεῖου τρίχα διαφθεῖρειν καὶ τὴν μορφὴν τοῦ ἀνθρώπου παρὰ φύσιν ἐξαλλάσσειν»².

Καὶ τὸ τόσον διαδεδομένον ἔθιμον ἐξακολουθεῖ³, καὶ ἐπεκτείνεται μάλιστα, ἀφ' ἧς ἐποχῆς, ἕνεκα τῶν σταυροφοριῶν, ἤλθον οἱ ἡμέτεροι εἰς στενωτέραν μὲ τοὺς δυτικούς ἐπικοινωνίαν. Ὁ κατὰ τὸ δεύτερον ἡμῖς τοῦ ΙΒ' αἰῶνος ἀκμάσας Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος, ἐν ἱερᾷ ἀγανακτήσει, γράφει «νεανίσκῳ ἄρτι ὑποπιπλαμένῳ γενεῖου ὅπερ οἱ Λατινοὶ ἠθέεις μεθοδεύοντες αἰεὶ ἔχειν, ὡς διὰ βίου ὑπνηῖται εἶναι, βιάζονται τὸν πώγωνα τῇ συνεχεῖ ἐν χρῶ κουρᾷ δοκεῖν πάντοτε ἄρτι γενειάσκειν· καὶ αὐτοὶ μὲν ἀτιμούσθωσαν»⁴.

Καὶ ὁ μαθητὴς δὲ τοῦ ἱεράρχου τούτου καὶ εἶτα κλεινὸς τῶν Ἀθηνῶν Μητροπολίτης, Μιχαὴλ Ἀχομινάτος ὁ Χωνιάτης, πρὸς τοὺς συγχρόνους τοῦ ἀπευθυνόμενος ἔλεγεν «... ὑμᾶς δὲ ὄρω λεῖα καὶ ἄτριχα τὰ τῶν προσώπων ποιεῖν ὡς μεираκίσκας ἢ μεираκας... ὃς οὖν τὸ τοῦ πώγωνος ἀνδρῶδες ἀποβάλλεται τρίχωμα, οὗτος λέληθεν ἑαυτὸν ἐξ ἀνδρὸς εἰς γυναῖκα μεταβαλλόμενος»⁵.

Τὴν ξύρισιν τοῦ γενεῖου τῶν συγχρόνων ψέγων καὶ ὁ Ι. Τζέτζης τὴν χαρακτηρίζει ὡς ὀλεθρίαν καὶ προκαλοῦσαν μέμψιν μὴ τῷ χρόνῳ μαραινομένην⁶, ὁ δὲ Μιχαὴλ Γλυκᾶς τὴν θεωρεῖ δεῖγμα θηλυδρίου⁷.

Ἐκεῖνος ὅμως ὅστις δίδει ἀκριβεῖς καὶ πλουσίας περὶ τοῦ θέματος πληροφορίας εἶναι ὁ Ζωναρᾶς (ΙΒ' αἰῶν) ὅστις σχολιάζων τὸν 96^{ον} κανόνα τῆς ἐν Τρουλλῶ 67^{ης} οἰκουμενικῆς συνόδου, βεβαιοῖ ὅτι οἱ σύγχρονοὶ τοῦ νέου, μόλις ἔβλεπον ἐπανθούντα τὸν ἴουλον, ἔσπευδον νὰ τὸν ξυρίσωσιν, ἵνα λειώτητα τοῦ προσώπου ἔχωσιν, οἱ δὲ ἀνδρωθέντες πλέον ἢ καὶ προβεβηκότες τὴν ἡλικίαν, ἵνα λειοπρόσωποι φαίνωνται καὶ πρὸς νεανίσκους προσομοιάζωσιν, ἔκαιον τὰς τρίχας τοῦ πώγωνος προσάγοντες διάθερμον τεμάχιον κεράμου, ταῦτα δέ, προσθέτει «οὐ τοῖς τυχοῦσι μόνοις ἐπιτηδεύεται, ἀλλὰ καὶ τοῖς ὑπερλίαν αὐτοῖς. Ὅθεν κατενεχθὲν τὸ κακὸν ἐγένετο πάνδημον καὶ ὡς τι νόσημα ἐπιδήμιον ἐνοκῆψαν τοὺς Χριστιανούς πάντας σχεδὸν ἐπιβόσκειται... καὶ ὁ καλῶν ταῦτα οὐδεὶς· οὐ πατριάρχης, οὐκ ἄλλοι ἀρχιερεῖς, οὐ μοναχοί»⁸.

¹ Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΜΗ'. Migne, P.G. 58.494.

² Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.565A.

³ Κατὰ τὸν Θ'. αἰῶνα πληροφοροῦμεθα ὅτι ἡ ξύρισις τοῦ προσώπου ἐγένετο κόσμου χάριν, «Ἐάν τις ἴδῃ ὅτι ξυράται τὸ πρόσωπον αὐτοῦ κόσμου χάριν» Ἀχμέτι, Ὁνειφοκριτικὸν κεφ. λη'. σ. 25.9, εἶπε δὲ περὶ τοῦ Μαυρικίου ὁ Γ. Κεδρηνὸς (Ἱστορ. 1.691.12) ὅτι ἔκειρε τὸ γένειον «καθὰ Ρωμαίους ἔθος ἐστί».

⁴ Εὐστάθιου, Παρεκβ. 1658.62.

⁵ Μιχαὴλ Ἀχομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σφζόμενα 1.42.15.

⁶ Ι. Τζέτζου, Σχόλια εἰς ἔργα καὶ ἡμέρας στίχ. 751.

⁷ Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονικὴ 264.10.

⁸ Ἐπιθι Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα 2.535.

Τέλος τὴν μεγάλην τοῦ ἔθιμου διάδοσιν πιστοποιεῖ καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ παιδαγωγοῦ του Κλήμεντος, ὅστις γράφει· «νῦν δὲ Ῥωμαῖοι μισοπώγωνες ὑπὲρ ἄνθρωπον πάντα»¹.

Ἄς μὴ μείνη μ' ὅλα ταῦτα ἀμνημόνευτον ὅτι ἀντιστρόφως ὑπῆρχον καὶ οἱ ἐπίτιδες μακρὰν τρέφοντες γενειάδα, οἱ μακρογένειοι, οἱ τούτου ἕνεκα σοφοὺς ἑαυτοὺς θεωροῦντες².

Ὡς δ' ὑπὸ τῶν ὀρθῶς φρονούντων ἐψέγετο ἡ ξύρισις τοῦ γενείου, οὕτως ἀντιστρόφως ἐθεωρεῖτο αὕτη προσήκουσα εἰς τοὺς μίμους, θαυματοποιούς καὶ παρασίτους, ἄνδρας δῆλα δῆ, οἵτινες ἐθεωροῦντο ὡς ἀποβαλόντες πᾶσαν αἰδῶ³.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν λαϊκῶν· οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ μοναχοὶ ὤφειλον γενικῶς νὰ τρέφωσι γενειάδα, τοῦτο δὲ κατὰ κανόνα καὶ ἐτηρεῖτο, χωρὶς βέβαια νὰ λείπωσι καὶ παραδείγματα, μοναχῶν μάλιστα, οἵτινες, τὰ κεκανονισμένα παραβαίνοντες, ἔκειρον τὸ γένειον⁴. Ἡ ἀποψίλωσις τέλος τῆς γενειάδος τῶν κληρικῶν ἐπὶ εἰκονομάχων, ὡς ἀποτέλεσμα βίας, δὲν ἔξετάζεται ἐνταῦθα⁵.

«Γενείου σεμνότης, συμμετρία» εἶπεν ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος⁶. Οἱ Βυζαντινοὶ ὄντως, πλὴν τῶν ἀσκητῶν, οἵτινες ἀπέδιδον μεγάλην σημασίαν εἰς τὸ μῆκος τῆς γενειάδος, τῆς οὐχὶ σπανίως ρυπαρᾶς⁷, ἐφρόντιζον διὰ σεμνῆς κουρᾶς νὰ διευθετῶσι τὸν πώγωνα⁸, ὅστις ἐλάμβανε καὶ περιφερῆς σχῆμα⁹, ἀλλὰ καὶ τετράγωνον, ὡς δεικνύουσι τὰ νομίσματα. Ἄλλοτε πάλιν ὁ αὐτός, ἐπιμελῶς κτενιζόμενος, ἐβοστρυχίζετο, ἐκ κλώθετο, καὶ ἡ ἐδιχάζετο ἢ κατὰ τὸ ἄκρον ἐσχίζετο, ἦτο, ὡς λέγουσι τὰ κείμενα, κελωσμένος καὶ

¹ Βλ. 1 σ. 337 (Stählin).

² Βλέπε τὸ ἐργίδιον τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου κατὰ μακρογενείου γέροντος δοκοῦντος εἶναι διὰ τοῦτο σοφοῦ (Boissonade, Anecd. Gr. 4.430-435).

³ Κλήμεντος, Παιδαγωγός βιβλ. 3 κεφ. 3 σ. 245 καὶ 246. Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΔΖ', Migne, P.G. 57.426 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΜΗ'. Migne, P.G. 58.494, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ. Πρὸς Σέλευκον, Migne, P.G. 37.1517, Θεοδώρου Προδρόμου, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα 4.221, Ἐπιθὶ καὶ Κ. Σάθα, Δοκίμιον τιθ'.

⁴ Ἐπιφανίου, Κατὰ αἰρέσεων αἵρεσις 80η Migne, P.G. 42.765. Ὁ 41ος κανὼν τῆς ἐν Καρθαγένη συνόδου λέγει clericus nec c. mam nutriat nec barbam radat.

⁵ Κ. Καλλινίκου, Ἐνθ' ἄν. 13.228.

⁶ Θεοδώρου Προδρόμου, Κατὰ μακρογενείου γέροντος δοκοῦντος εἶναι διὰ τοῦτο σοφοῦ (Boissonade, Anecd. Gr. 4.435).

⁷ Tafel, Eustathii opusc. 94.89.

⁸ Ὡς ἡμέρα κατάλληλος πρὸς κοπήν τῆς γενειάδος ἐθεωρεῖτο ἡ 17ῃ τῆς σελήνης. Ἐν σεληνοδομίῳ (X. Ἐθν. Βιβλ. Ἀθην. 1275 φ. 23β) ἀναγινώσκωμεν· εἰς τὰς ἰς'. τὰ Σόδομα καὶ τὰ Γόμορα κατεστράφησαν· θερρίζειν, κουρεύειν τὸν πώγωνα καὶ τὴν κεφαλὴν.

⁹ Ἄννα Κομνηνῆ, Ἀλεξιάς 5.8 (1.262.6 Βόνν.).

διχαλός¹, σχήματα, ὧν ἰδέαν λαμβάνομεν ἔκ τε τῶν νομισμάτων καὶ τῶν ἐν χειρογράφοις εἰκόνων.

Τὸ νὰ καθορίσῃ τις πῶς αἱ Βυζαντιναὶ ἐστόλιζον ἢ διέθετον τὴν κόμην αὐτῶν κατὰ διαφόρους αἰῶνας εἶναι ἀρκούντως δυσχερές, πρῶτον, διότι αἱ σχετικαὶ εἰκόνες σχεδὸν μᾶς λείπουσι, καὶ δεύτερον, διότι οἱ συγγραφεῖς ὁμιλοῦσι λίαν ἀορίστως περὶ τοῦ θέματος μεταχειριζόμενοι πολλάκις λέξεις (π. χ. ἐμπλοκὴ, ἐμπλόκια, πλόκαμοι, πλέγματα) ἃς ἄλλοι ἄλλως ἐννοοῦσιν. Ὅσα λοιπὸν θὰ λεχθῶσι κατωτέρω ἰσχύουσι κυρίως μόνον διὰ τὸν αἰῶνα, εἰς ὃν ἀνήκει ὁ πληροφοροῦν συγγραφεὺς, χωρὶς ν' ἀποκλείεται τὸ ὅτι καὶ ἐπὶ μακρότερον ταῦτα ἴσχυσαν χρόνον.

Ὅταν Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς λέγῃ ὅτι οἱ σύγχρονοὶ τοῦ ἄνδρος ἐγυνακίζοντο κουράς ἀγενεῖς καὶ πορνικὰς ἀποκειρόμενοι καὶ τὰς κόμας, ὥσπερ αἱ γυναῖκες κοσμοῦμενοι ἤ, ὅταν κάμνη λόγον περὶ τῶν μυρίων σχηματισμῶν τῆς κόμης τῶν συγχρόνων του γυναικῶν καὶ τῶν ἑταιρικῶν περιπλοκῶν τῶν τριχῶν² ἤ, ὅταν ὁ Χρυσόστομος ὁμιλῇ περὶ τῆς διαθέσεως τῶν τριχῶν τῆς γυναικείας κόμης, ἵνα αὕτη φαίνεται καλή, ἢ περὶ τῆς μετὰ δαψιλείας χρησιμοποίησεως ὑπ' αὐτῶν διαφορῶν πλεγμάτων³, γενικὰ ὅλως καὶ ἀόριστα μᾶς λέγουσι περὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος ἡμᾶς ζητήματος, χωρὶς νὰ μᾶς δίδωσιν οὐδεμίαν σαφῆ νύξιν.

Πρῶτην σαφῆ πὼς πληροφορίαν μᾶς δίδει ὁ Κλήμης ἀναφέρων περὶ τῆς ἀναδέσεως τῶν σειρῶν τῶν γυναικῶν, ἐξ οὗ χωρίου μανθάνομεν ὅτι εἰς τῶν τρόπων τῆς διαθέσεως τῆς γυναικείας κόμης κατὰ τὸν Γ'. αἰῶνα ἦτο ἡ συμπλοκὴ τῶν τριχῶν αὐτῆς εἰς σειρὰς⁴.

Τὴν χρησιμοποίησιν τῶν σειρῶν τούτων παρὰ ταῖς γυναῖξιν εὐρίσκομεν βραδύτερον παρὰ Γρηγορίῳ τῷ Θεολόγῳ, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ πλοκάμων χρυσῶ σφιγγομένων⁵, ἧτοι περὶ τριχῶν τῆς κόμης πεπλεγμένων καὶ σφιγγομένων διὰ τῆς παρεμβολῆς χρυσῶν ταινιῶν, ἔτι δὲ καὶ ἐν ἀγιολογικοῖς κειμένοις, ἔνθα περιγράφονται αἱ μάρτυρες πρὸ τοῦ μαρτυρίου ὡς κοσμοῦσαι ἑαυτὰς καὶ πλοκαμίζουσαι τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς⁶.

⁷ Ἦσαν δ' οἱ πλόκαμοι οὗτοι, οἵτινες ἐλέγοντο πλεξίδια καὶ κατὰ τοὺς

¹ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 367.9, 450.21, Γ'. Ἀκροπολίτου, Χρονική συγγραφή 1.32.1 (ἔκδ. Heisenberg).

² Κλήμεντος, Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 243, κεφ. 3 σ. 245 καὶ κεφ. 11 σ. 271.

³ Χρυσόστομος, Εἰς κεφάλαιον Ε' καὶ Γ' τῆς Γενέσεως ὁμιλία ΚΑ', Migne, P.G. 53.184, τοῦ αὐτοῦ, Εἰς ἐπιστολὴν πρὸς Ἐφεσίους ὁμιλία ΙΒ', Migne, P.G. 62.388 καὶ τοῦ αὐτοῦ, Περὶ μετανοίας, Migne, P.G. 59.765.

⁴ Κλήμεντος, Παιδαγωγός βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 271.

⁵ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπη ἠθικὰ κθ'. Migne, P.G. 37.884.

⁶ Μαρτύριον τῶν ἁγίων Τιμοθέου, Ἀναγνώστου καὶ Μαύρας, Acta SS. Maii XVIIc.

τελευταίους αιώνας πλεξοῦδες¹ ἢ πολλοί, περὶ πλοκάμων καὶ πλοκαμίδων συχνὰ γίνεται λόγος², ἢ καὶ δύο μόνον, ὅποτε αἱ γυναῖκες ἐλέγετο ὅτι ἦσαν εἰς δύο πλεγμένες³.

Ὁ αὐτὸς ἀνωτέρω μνημονευθεὶς Γρηγόριος ὁ Θεολόγος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι αἱ σύγχρονοὶ τοῦ γυναῖκες συνήθιζον ν' ἀφίνωσι τὴν κόμην τῶν νὰ πίπτῃ ἄδετος ἔνθεν καὶ ἔνθεν τῶν ὤμων καὶ νὰ σκιρτᾷ ὑπὸ τῆς πνοῆς τοῦ ἀνέμου⁴, τοιοῦτον δὲ τρόπον διαθέσεως, πιθανώτατα, ὑπαινίσσεται καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου μνημονευομένη «κόμη κραδινομένη»⁵. Ἐν δ' ὁ αὐτὸς πατὴρ ἐννοῖ τὴν λυτὴν ἢ εἰς σειρὰς πεπλεγμένην κόμην, ὅταν ψέγων τοὺς ὑποκριτὰς τοῦ θεάτρου λέγῃ «ὁ μὲν ὀπισθεν ἔχει κόμην νέος ὢν καὶ τὴν φύσιν ἐκδηλύνων»⁶ ἀγνοῶ.

Ὅτι δ' ἡ οὕτως ἐλευθέρως πίπτουσα κόμη, ἥς μνεῖαν ποιεῖται κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα καὶ τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου⁷ (στίχ. 109) θὰ διηυθετεῖτο καταλλήλως, σαφῶς μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑπονοήσωμεν Μιχαὴλ ὁ Ψελλός, ὅστις ὁμιλεῖ περὶ τῶν τριχῶν τῆς κόμης τῆς θυγατρὸς του «αἶ κατὰ νῶτα μακροτενῶς ἐφαπλούμεναι οὐλότῃσι καὶ περικλάσεσιν ἐφαιδρύνοντο⁸, περὶ πλοκάμων δ' ἐλικιῶν παλαιότερον Ἰσιδωρος ὁ Πηλουσιώτης⁹.

Ἄλλος τρόπος ἀναδέσεως τῆς κόμης ἦτο νὰ τὴν περιστρέφωσι καὶ κατὰ τὴν κορυφὴν τῆς κεφαλῆς νὰ συγκρατῶσι, ποιούσαι ὑψηλὸν κρωβύλον, τοῦθ' ὅπερ προσέειπε τὸ σχῆμα περικεφαλαίας¹⁰ ἢ περιστρέφουσαι πάλιν νὰ σχηματίζωσι τὸν κρωβύλον κατὰ τὸ ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς καὶ τὸ ἄνω τοῦ τραχήλου μέρος, σχῆμα ὅπερ ἔκαλεῖτο σπατάλιον καὶ ὅπερ, πλὴν τῶν γυναικῶν, ἔφερον καὶ οἱ γυναικίζόμενοι ἄνδρες¹¹. Ὅμιλεῖ δὲ καὶ ὁ Χρυσό-

¹ Ἔρσις· τὸ πλεξίδιον· Σουΐδας καὶ Ζωναράς ἐν λ. Νῦν πλεξίδες καὶ πλεξοῦδες. Πβ. καὶ Μ. Γεωργηλᾶ, Τὸ θανατικὸν τῆς Ρόδου στίχ. 109.

² Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σφζόμενα 1.12.21 καὶ 42.15 Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Ἐπιστολαὶ (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5.319) Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη στίχ. 811 (Σπ. Λάμπρου, Romans σ. 36).

³ Τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην στίχ. 488 (Wagner, Trois poèmes Grecs σ. 255).

⁴ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπη ἠθικά κθ'. Migne, P.G. 37.884.

⁵ Χρυσοστόμου, Ὅμιλία εἰς Εὐτρόπιον, Migne, P.G. 52.412.

⁶ Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΔΖ'. Migne, P.G. 57.426.

⁷ τὰ μαλλιά

ἄλλαις νὰ τὰ χουν ἄπλοκα καὶ ἄλλαις εἰς πλεξοῦδες.

⁸ Μιχ. Ψελλοῦ, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν πρὸ ὥρας γάμου τελευτήσασαν (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5.71).

⁹ Δ. Μπαλάνου, Ἰσιδωρος ὁ Πηλουσιώτης σ. 91.

¹⁰ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐνθ' ἄν.

¹¹ Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.565. Βλ. καὶ Κ. Καλλινίκου, Κόμη καὶ γένειον παρὰ τοῖς κληρικοῖς (Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 13.224). Τὰ σπατάλια, περὶ κομμώσεως ὄντος τοῦ λόγου, ἀναφέρονται καὶ εἰς τὰ ἐρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκου σ. 162 (ἔκδ. Boucherie).

στομος διὰ «διοστρύχους ποικίλως ἐμπεπλεγμένους κρωβύλω Περσικῶ προσεικότας»¹.

Ὁ Ἀμασειᾶς Ἀστερίος κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα μ. Χ. ψέγων τοὺς μεταμφιεννυμένους κατὰ τὰς ἑορτὰς τῶν Καλανδῶν, λέγει ὅτι οὗτοι «τὸν κρωβύλον ἐπιτίθενται τῇ κεφαλῇ, ἣ γυναιξὶ νόμος»². Ἄν ὁ πατήρ ἐννοῇ τὸ πρῶτον ἢ τὸ δεύτερον εἶδος τοῦ κρωβύλου, ἀγνοοῦμεν, ἐκ τῆς πληροφορίας του ὅμως τοῦτο μανθάνομεν ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ κρωβύλου τότε παρὰ ταῖς γυναῖξιν ἦτο νόμος, ἦτοι καθολικὸν ἔθιμον³.

Συνήθιζον δ' ὁμοίως αἱ γυναῖκες, ὧν ἐξαίρονται «τῶν τριχῶν αἱ στρεβλώσεις»⁴, νὰ διαιρῶσιν εἰς δύο τὴν κόμην σχηματίζουσαι διαχωριστικὴν γραμμὴν κατὰ τὸ μέσον τῆς κεφαλῆς καὶ ὑπὲρ τὸ μέσον τοῦ μετώπου «μεμερισμένην τηρεῖν τὴν κόμην»⁵ ἢ νὰ ἀφίνωσι νὰ ἐξέχωσιν ἐκ τοῦ λινοῦ κεφαλοδέσμου καὶ νὰ πίπτωσιν ἐπὶ τοῦ μετώπου τρίχες ἀπλαῖ⁶ ἢ εἰς βοστρύχους περιελιγμέναι⁷, αἵτινες ἐλέγοντο παραμπύκια⁸ ἐκ τοῦ ἄμπυκος τοῦ δηλοῦντος διάδημά τι διὰ χρυσοῦ καὶ λίθων πεποικιλμένον, τὸ ὁποῖον περὶ τὰς κεφαλὰς ἔφερον αἱ γυναῖκες⁹ καὶ ὅπερ ἐτέλει ὁ περιπύου ἔργον καὶ ἡμίτρα ἢμίτρα (Lat. mita) ὃν διάφορον τοῦ πλέκτου ἢμαλλοπλέκτου, ὅστις

¹ Χρυσοστόμου, Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεῆς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα 2.7 (ἐκδ. Schulte).

² Ἀστερίου Ἀμασειᾶς, Λόγος κατηγορικὸς τῶν Καλανδῶν, Migne, P.G. 40.221.

³ Περὶ τῆς σημασίας ταύτης τῆς λ. νόμος πβ. Φ. Κουκουλέ, Λαογραφικαὶ εἰδήσεις παρὰ τῷ Θεσσαλονίκῃς Εὐσταθίῳ, Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν 1.17.18.

⁴ Χρυσοστόμου, Εἰς Ἰωάννην ὁμιλία ΙΗ΄. Migne, P.G. 59.120.

⁵ Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.565A. Μιχαήλ Ψελλοῦ, Ἐνθ' ἄν.

⁶ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπιήθικα κθ', Migne, P.G. 37.885. Θεόδωρου Προδρομοῦ, Λόγος εἰς τὸν Πορφυρογέννητον κυρὸν Ἰσαάκιον τὸν Κομνηνὸν (Ed. Kurtz, Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos B. Z. 16.116 στίχ. 183).

⁷ Τὸ τοιοῦτον ἐθεωρεῖτο πολλῆς κομψείας δαῖγμα καὶ ἑταιρικόν· Παλλαδίου, Διάλογος ἱστορικὸς, Migne, P.G. 47.27. Ὁ Χρυσόστομος μάλιστα, (εἰς Ἰωάννην ὁμιλία ΙΗ΄. Migne, P.G. 59.120) ψέγει τῶν γυναικῶν τοῦ ἐλαφροῦ κόσμου «τῶν τριχῶν τὰς στρεβλώσεις».

⁸ Καὶ νῦν δέ φασιν ἄμπυκίζειν τὸ τὰς ἐμπροσθίας τρίχας ἀναδεῖν . . . δηλον δέ ὡς καὶ ἡ κοινὴ γλῶσσα παραμπύκια ἐπὶ τριχῶν λέγειν εἴωθεν Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1280.51.59 καὶ ἐν τῷ Μ. Ἐτυμολογικῷ (86.23) φέρεται ἄμπυξ· παρὰ τὸ ἀναπυκάζειν καὶ ἀνέχειν τὴν τρίχα. Πβ. καὶ ἄμπυξ· τὸ κεφαλοδέσμιον Bachmann, Anecd. Graeca 430.

⁹ Ὅπως δριζεῖ τὸν ἄμπυκα ὁ σχολιαστὴς τοῦ Εὐριπίδου (Ἐκάβ. 465). Κατὰ τὸν Εὐσταθίον (1280.51). Ἔστι δὲ ἄμπυξ μὲν ἀρσενικόν, κατὰ τοὺς παλαιούς, διάδημά τι πρὸς ἀνάδεσιν τριχῶν, ἃς περιστέλλοντες οἱ παλαιοὶ ὑπὸ τοῦτον παρήγον. Αἱ glossae barbarae διδουσιν· ἄμπυξ τριχόδεσμος καὶ τὸ Μ. Ἐτυμ. ἄμπυξ· ἡ γυναικεῖα ἀνάδεσμος, ὅ ἐστι στρόφιον.

είναι τὸ πολλάκις μνημονεύμενον ἔμπλοκίον¹, ὅπερ ὁ Μ. Βασίλειος² περιγράφει ὡς τι «συγκαταπλεκόμενον ταῖς θριξίν εἰς τὸ τῆ παρ' ἑαυτοῦ εὐχροία διεγείραι τῶν τριχῶν τὴν χροάν», καὶ ὅπερ ὁ Θεόδωρος ὁ Στουδίτης περιπόρφυρον λέγει³.

Ἐφερον δ' αἱ γυναῖκες βοστρύχους ἑλικτούς⁴, περὶ ὧν ὁμιλεῖ ὁ Κλήμης⁵ καὶ οὐ μόνον ἐπὶ τοῦ μετώπου⁶, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν μηνίγγων κατερχομένους δίκην βοστρύχων καὶ τὰς σιαγόνας κατασκιάζοντας⁷, ξανθῶν δὲ ἀλλὰ καὶ λευκῶν⁸, ἔθιμον, ὅπερ διετηρήθη μέχρις ἑσχάτων⁹ καὶ ἀλλαχοῦ, μάλιστα δ' ἐν Ἡπείρῳ.

Φαίνεται δ' ὅτι δὲν συνηθίζον αἱ γυναῖκες νὰ φέρωσιν ἕνα πλόκαμον, διὰ τοῦτο καὶ ὡς ἀσύνηθες ἀναφέρεται τοῦτο κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων, ὁπότε λέγεται ὅτι τὰ μαλλία τῶν γυναικῶν ἐπλέκοντο ὑπὸ τῶν ἐπιδρομέων εἰς ἕνα πλόκαμον¹⁰.

Γρηγόριος ὁ Θεολόγος περὶ τῶν πλοκάμων τῶν γυναικῶν ὁμιλῶν εἶπεν ὅτι οὗτοι ἐσφίγγοντο χρυσῶ, λόγος δὲ γίνεται παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι καὶ περὶ ἐπιπλεγμάτων τῶν πλοκάμων¹¹.

Διὰ τῆς λέξεως ταύτης ἀσφαλῶς πρέπει νὰ νοηθῶσι ταινίαί χρυσαῖ ἢ χρυσοὶ κόμβοι ἢ νομίσματα ἢ καὶ πολύτιμοι λίθοι παρεμπλεκόμενοι, περὶ ὧν ρητὰς μαρτυρίας δὲν ἔχομεν, ἀλλὰ περὶ ὧν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἰδέαν ἐκ

¹ Κρωβύλος δὲ ἐστὶ μητρῶδὲς τι πλέγμα τὰς τῆς κορυφῆς τριχῶν ἀναδέον, ὁ πλέκτην καλεῖ ὁ δημῶδης λεῶς I. Τζέτζου, Χιλιάδες, χιλ. 1.233 (παρὰ Cramer, Anecd. Gr. 3.351). Περὶ μαργαριταρέων μαλλοπλέκτου εἰς τὴν κορυφὴν τιθεμένου κατὰ τὸν IΕ'. αἰῶνα, ὁμιλεῖ ὁ Γεωργηλᾶς ἐν τῷ θανατικῷ τῆς Ρόδου (στίχ. 133).

² Μ. Βασιλείου, Ἑρμηνεῖα εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν, Migne, P.G. 30.325.

³ Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου ἐπιτάφιος εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα, Migne, P.G. 99.888. Διὰ τὴν μεταγενεστέραν ἐποχὴν πρβ. καὶ τὰ ἑξῆς ἐν τῷ Θησαυρῷ τοῦ Meursius ἀναφερόμενα δέμα ὁποῦ σφίγγουν καὶ πλέκουν μετ' αὐτοῦ τὰ μαλλιά των, ὁ καλοῦμεν βροσυλόδεμαν ἢ βροσυλόσφιγμα ἢ βροσυλόμαλλον.

⁴ Αἱ πλοκαμίδες τῶν γυναικῶν συχνὰ ἀντιδιαστέλλονται πρὸς τὰς βοστρυχίδας, Μιχ. Ψελλοῦ, Ἐπιστολαὶ (Κ. Σάθια, Μεσ. βιβλ. 5.319).

⁵ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 2 κεφ. 10. σ. 219.

⁶ Παλαδίου, Διάλογος ἱστορικός, Migne, P.G. 47.27.

⁷ Μιχ. Ψελλοῦ, Ἐνθ' ἄν.

⁸ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. διήγ. 786.12.

⁹ Καὶ εἰς τὸ Κρητικὸν δράμα, τὸν Γύπαριν (Κ. Σάθια, Κρητικὸν θέατρον 200.409) λέγεται περὶ τῶν συγχρόνων γυναικῶν

καὶ ζεφυρίζον τὰ μαλλιά καὶ δαχτυλιδωμένα
τὰ κάνουν κι' ἀπομένουσι μὲ τέχνη συνθεμένα.

¹⁰ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 786.12.

¹¹ Γεωργίου Βούρτζου, Λόγος εἰς τὴν ἁγίαν καὶ Μεγάλην Πέμπην (Βασιλείου Γεωργιάδου, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου καὶ Γεωργίου Βούρτζου μητροπολίτου Ἀθηνῶν λόγοι σ. 49).

τῶν παρὰ ταῖς γυναῖξι νῦν συνηθιζομένων. Μόνον ἐν τῷ θανατικῷ τῆς Ρόδου (στίχ. 109) λέγεται διὰ τὰς γυναῖκας

*ἀνάκατα μὲ τὰ μαλλιά νά χουν βρόλλες χρυσάφι
ἀμμά ὅσα πλεξουδιάζονται μὲ τὸ μαργαριτάρι*

Εὐθρῶς παρὰ ταῖς γυναῖξι διαδεδομένη συνήθεια ἦτο νὰ φέρωσι καὶ τεχνητοὺς πλοκάμους, τοῦθ' ὅπερ σφοδρῶς ἔψεξεν ὁ Κλήμης, ὅστις ἔχαρακτήρισεν ὡς ἄθεον τὸ νὰ στολιζῶνται αἱ γυναῖκες μὲ νεκροὺς πλοκάμους¹, προσέτι δὲ καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος γράψας τὸ

μὴ κεφαλὰς πυργοῦτε νόθοις πλοκάμοισι, γυναῖκες².

καὶ εἰπὼν περὶ τῆς ἰδίας ἀδελφῆς: «οὐ χρυσὸς ἐκείνην ἐκόσμησεν. . . οὐ ξανθαὶ πλοκαμίδες διαφαινόμεναί τε καὶ ὑποφαινόμεναι»³.

Κατὰ τῆς χρήσεως τῶν προσθέτων πλοκάμων καὶ τῶν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἄλλοτριῶν προσθεμάτων ὠμίλησε καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος⁴, ἐν ᾧ ὁ Χρυσόστομος ἐπιδεινῶνων τὸ πρᾶγμα καὶ ἀποβλέπων εἰς τὴν χρήσιν ξανθῶν προσθέτων πλοκάμων ἐφοβήετο μὴ αἱ γυναῖκες τεράτων ἀναλάβωσι μορφήν καὶ ἐπιθυμήσωσι χρυσᾶς νὰ ἔχωσι τρίχας⁵.

Τὸ τόσον ἐν τούτοις ψεγόμενον ἔθιμον, εἰς τὸ ὁποῖον οὐκ ὀλίγον συνειτέλεσε καὶ ἡ τῶν Ρωμαίων πρὸς τὰς ξανθὰς προσθέτους κόμας προτίμησις⁶, ἐξηκολούθησε καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, ἀφ' οὗ κατὰ τὸν ΙΑ'. αἰῶνα ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς ὁμιλεῖ περὶ τῆς χρήσεως ἄλλοτριῶν πλοκάμων παρὰ ταῖς γυναῖξι⁷, κατὰ τὸν ΙΒ'. δὲ ὁ Βαλσαμῶν ψέξας «τοὺς πληθύνοντας καὶ καλλωπίζοντας τὰς οἰκείας τρίχας ἢ ταύτας ἄλλοτριαῖς συνάπτοντας»⁸, καὶ κατὰ τὸν ΙΓ'. ἀρχόμενον ὁ Νικήτας Χωνιάτης⁹.

Πλὴν τῶν διαφορῶν ἐμπλοκίων, περὶ ὧν ἀνωτέρω ὠμιλήσαμεν, αἱ

¹ Κλήμεντος Παιδαγωγὸς βιβλ. 2. κεφ. 10 σ. 219 καὶ βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 271.

² Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικά κθ'. Migne, P.G. 37.884.

³ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν λόγος ἐπιτάφιος, Migne, P. G. 35. 800.

⁴ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Λόγος περὶ τῶν συνεισάκτων, Migne, P. G. 76.30A. Migne, P. G. 62.349.50. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Δ. Μπαλᾶνος (Ἡ πολυτέλεια σ. 425) καὶ χρυσὴ κόμη ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους (1578) ὑπὸ τῆς νύμφης Εἰρήνης Μόσχου τῆς συζευχθείσης τὸν Θεοδοσίον Ζυγομαλάν.

⁵ H. Baudrillart, Histoire du luxe 2.351. Ménard-Sauvageot, La famille dans l'antiquité, Le vêtement σ. 336 καὶ 337.

⁷ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν πρὸ ὥρας γάμου τελευτήσασαν καὶ τοῦ αὐτοῦ Ἐγκώμιον εἰς τὴν μητέρα (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5.16.73).

⁸ Εἰς τὸν 96ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ 6ης οἰκουμ. συνόδου (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνοταγμα 2.536).

⁹ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 786.11B. Καὶ περὶ τῆς ἁγίας Λουκίας λέγεται ὅτι παῖς οὕσα ἔργον εἶχεν «οὐκ ἄσματα παιδικά, οὐ φενάκας» Scholia in orationem Tzetzae de sancta Lucia (A. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Varia Graeca sacra σ. 100).

γυναίκες συνήθιζον να συγκρατῶσι τὴν κόμην μὲ μίαν μακρὰν περόνην παρὰ τὸν αὐχένα, τοῦθ' ὅπερ ἐθεωρεῖτο σεμνόν¹, ἐν ᾧ ἄλλαι μετεχειρίζοντο πλείονας κατεσκευασμένας ἕξ ἑλεφαντοστοῦ ἢ ὄστοῦ κελύφους χελώνης ἢ ἄλλων ζώων². Διάφορα δ' ἄλλα κοσμήματα τῆς κόμης μᾶς ἀφίνει νὰ ὑπονοήσωμεν ὁ Χρυσόστομος, ὅταν ὁμιλῇ περὶ γυναικείου διαδήματος καὶ «πολλοῦ κόσμου γυμναῖς ταῖς θριξίν ἐπιτιθεμένου»³.

Εἰς τὸν πρόσθετον ἐπ' ἴσης κόσμον τῆς γυναικείας κόμης ἀνῆκον καὶ οἱ κτένες ἢ τὰ κτένια, χρυσαὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον⁴.

Τέλος ἃς σημειωθῆ ὅτι τὴν κόμην περιέβαλλον αἱ γυναῖκες μὲ λεπτὸν λινοῦν λευκὸν ὕφασμα, οὐτινος ὑπῆρχον πολλαὶ διαφοραὶ⁵, καὶ ὅπερ οἱ συγγραφεῖς χαρακτηρίζουσιν ὡς κεκροφάλον, ἢ κεφαλόδεσμον ἢ κεφαλοδέσμιο⁶, ἢ φακιόλιον ἢ γυρῖν⁷, ὅπερ πολλαῖς εἶχε πολλὰς περιελίξεις, οὕτως ὥστε οἱ συγγραφεῖς νὰ ὁμιλῶσι διὰ κρηδέμων ἢ ἀμφιδέμων πυργώματα⁸, ἢ ὀδονοσκεπεῖς καλύπτρας⁹, ἢ περὶ σκηνῆς ἢ περὶ λόφου ὁμοίου πρὸς περικεφαλαίαν¹⁰.

Ἐπεὶ τὸ κεφαλοδέσμιο δὲ ὑπῆρχε καὶ τὸ μαφόριον (Λατιν. *mafors*) ὅπερ ὄφειλε νὰ φέρῃ πᾶσα γυνή¹¹, καὶ ἡ στέρησις ἢ ἔλλειψις τοῦ ὁποίου ἐθεωρεῖτο ἀτιμία, ὡς ἀτιμία καὶ ὕβρις ἐθεωρεῖτο τὸ νὰ εἶναι ἀκατακάλυπτος ἡ γυνή¹².

¹ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3. κεφ. 11 σ. 271.

² Κλήμεντος, Ἐνθ' ἀν. σ. 275. Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Λόγος περὶ τῶν συνεισάκτων, Migne, P.G. 76.30A.

³ Χρυσόστομος, Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονέας ἀνατρέφειν τὰ τέκνα 2.8 (Schulte).

⁴ Κλήμεντος, Ἐνθ' ἀν. βιβλ. 3 κεφ. 4. σ. 251. Πβ. Πολυδεύκους, Ὀνομαστικὸν 5.96 καὶ Ἡσύχιον ἐν λ. ξάνιον.

⁵ Κλήμεντος, Ἐνθ' ἀν. βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 243 καὶ κεφ. 3 σ. 250 καὶ κεφ. 4 σ. 251

⁶ Τὰ κεφαλοδέσμια ἔφερον πολλαῖς καὶ ἐνυφασμένας εἰκόνας, καὶ δὴ καὶ τὴν τοῦ αὐτοκράτορος, Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου 2 παρὰ Ch. Michel, *Evangelies apocryphes* I σ. 6. Ταῦτα ἦσαν οὐχὶ σπανίως καὶ μανδήλια κεφαλῶδη ἐν τοῖς ἐγγράφοις τῆς κάτω Ἰταλίας καλούμενα (Σπ. Ζαμπελίου, Ἰταλοελληνικά σ. 120).

⁷ *Ὁδὸ θέλει ἡ γυναῖκά μου γυρῖν τὴν Πασχαλίαν*; Hesselting-Pernot, *Poèmes Prodromiques* 1.47.

⁸ Μιχαήλ Ψελλοῦ, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανὴν πρὸ ὥρας γάμου τελευτήσασαν (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5.73).

⁹ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διηγ. 786.5.

¹⁰ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπη ἠθικά κθ'. Migne, P.G. 37.884.906. Περὶ γυναικείων πῖλων ἄλλοτε θὰ κάμωμεν τὸν προσήκοντα λόγον.

¹¹ Τοῦτο ἦτο καὶ μανδήλιον κουκουλίκιον, κατὰ τὰ ἐγγράφα, καλούμενον. Trinchera, Syll. 487.327.

¹² Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινὰ καὶ οὐχὶ Τουρκικὰ ἔθιμα BZ. 30 σ. 182. Εἰς τὴν κάλυψιν τῆς κεφαλῆς τῆς γυναικὸς διέβλεπον οἱ πατέρες συμβολικῶς δεῖγμα τῆς ὑποταγῆς αὐτῆς εἰς τὸν ἄνδρα, Χρυσόστομος, Εἰς ἐπιστολὴν α'. πρὸς Κορινθίους ὁμιλία κστ'. Migne

Τῆς χρήσεως καὶ τοῦ σχήματος τῶν ἐπικαλυμμάτων τῆς κόμης δυνάμεθα νὰ λάβωμεν γῶσιν ἐκ τῶν νῦν συνηθιζομένων, ἀφ' οὗ καὶ σήμερον ἔτι σφύζονται τὰ τε μεσαιωνικὰ ὀνόματα καὶ τὰ πράγματα. Μανδήλιον λοιπὸν ἢ ὕφασμα, μὲ τὸ ὁποῖον κυκλικῶς περιδέουσι τὴν κόμην αἱ γυναῖκες, λέγεται κεφαλοδέμα ἐν Κῶ, Καρπάθῳ καὶ Πόντῳ¹ ἢ κεφαλοδέμιν ἐν Πόντῳ ἢ καὶ ἀπλῶς δέμα ἐν Σισανίῳ², γιάδεμα τὸ αὐτὸ ἐν Ἀρκαδίᾳ καὶ Λακωνικῇ καὶ γιάδεμα ἐν Κερκύρᾳ, ἥτοι διάδεμα, κεφαλογιούρι ἐν Ἀθήναις, Ἀρκαδίᾳ καὶ Λακωνικῇ, ὅπερ ὑπενθυμίζει τὸ μικρὸν ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Προδρόμου ἀναφερόμενον γυρὶν καὶ τέλος κυκλὶ ἐν Κῶ καὶ κουκλὶ ἐν Καρπάθῳ.

Καὶ ἐφρόντιζον μὲν τὴν πλοκὴν τῶν τριχῶν καὶ τοὺς μυρίους αὐτῶν σχηματισμοὺς νὰ κάμωσι μόναι αἱ γυναῖκες, πρόνοιαν λαμβάνουσαι, ἵνα μὴ αὐταὶ κατὰ τὴν νύκτα μετασηματισθῶσι³, διὰ τὰς πλουσίας ὅμως ὑπῆρχον καὶ εἰδικαὶ γυναῖκες κομμώτριαι, ἐμπλέκτριαι ἢ κουρίδες ἢ κούρισσαι καλούμεναι⁴, αἵτινες ἠσχολοῦντο περὶ τοὺς κεκρυφάλους καὶ τὰ κάτοπτρα καὶ τοὺς κτένας καὶ τὰ φάρμακα καὶ τὴν κόμμωσιν καθ' ὅλου αὐτῶν, ὅπερ προκαλεῖ οὐχὶ σπανίως δριμεῖαν τῶν συγγραφέων πολεμικὴν⁵.

Καὶ ἡ βαφὴ δὲ τῆς κόμης ἦτο ἐν μεγίστῃ χρήσει παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς· οἱ προβεβηκότες λοιπὸν τὴν ἡλικίαν, γυναῖκες καὶ ἄνδρες, θέλοντες ν' ἀποκρύπτωσι τὸ ἐπερχόμενον γῆρας, ἔβαπτον τὰς πολιὰς, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἐν τούτοις ταχέως ἐπολλαπλασιαζέτο, διότι ἠλείφοντο διὰ μύρων, ἅτινα προεκάλουν τὴν λεύκανσιν.

Περὶ τοῦ τοιοῦτου ἐδίμου ἐπανειλημμένως ὠμίλησεν ὁ Κλήμης ψέξας αὐτὸ⁶, σαφῶς δὲ βραδύτερον καὶ ἄλλαι μαρτυραὶ τὸ ἐπιστοποίησαν.

Οὕτως Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανὸς ἀναγράφει τέσσαρας συνταγὰς πρὸς

P.G. 61.216.217.220. Πβ. καὶ τὸ ἐξῆς χωρίον ἐκ τῶν ἐσφαλμένως εἰς τὸν Χρυσόστομον ἀποδιδομένων ἔργων «καὶ ἦν ἰδεῖν] γυναικείων πλοκάμων, ὧν ἔδει κρύπτεσθαι τὸ σεμνὸν μυστήριον πομπεύον. Τοῦ γὰρ λινέου ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χιτωνίσκου περιρριπτομένου γυμνὸν τὸ κρανίον τῆς κόμης διεδεικνυτο». (Ὁμιλία εἰς τὸ ἐξελεῦθ, Κύριε, ἐξ ἀνθρώπου πονηροῦ' Migne, P.G. 55.710).

¹ Τὴν λ. παλαιότερον ἀναφέρει καὶ Βλάχος ὁ Κρῆς ἐν τῷ Θησαυρῷ του.

² Τὸ δέμα ὁ Ἡσύχιος ἐν λ. ξάνιον καλεῖ ἀναδεμάτιον. Πβ. καὶ τὸ σημερινὸν γιάδεμα.

³ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 271.

⁴ Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Ἐκκλησιάζ. 737. Ἐν χειρογράφῳ λεξικῷ φέρεται κομμώτρια ἢ ἐμπλέκτρια ἢ κομμῶσα καὶ φιλοῦσα τὰς γυναῖκας, ἥτις λέγεται κούρισσα. Φ. Κουκούλε, βίος καὶ γλώσσα, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδος 1930 σ. 429.

⁵ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 4 σ. 251, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπη ἠθικά κθ'. 37.905.

⁶ Κλήμεντος, Ἐνθ' ἄν. βιβλ. 2 κεφ. 8 σ. 199, κεφ. 10 σ. 219, βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 239, κεφ. 3 σ. 245 καὶ κεφ. 11 σ. 271.

μέλανσιν τριχῶν¹, κατὰ τὸν Θ'. αἰῶνα τὸ Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμέτ ὀμιλεῖ περὶ τῶν βαπτόντων τὰς τρίχας τῆς κεφαλῆς, ἵνα κρύψωσι τὰς πολιὰς αὐτῶν², κατὰ τὸν IB'. αἰῶνα ὁ Βαλσαμῶν διὰ τοὺς κλώθοντας ἢ πλέκοντας ἢ βάπτοντας ἢ μετὰ ὕδατος βρέχοντας τὰς οἰκείας τρίχας³, κατὰ τὸν ID'. ὁ Μανουήλ Φιλῆς⁴, διὰ γραϊαν βαφαῖς καταχρίουσιν πυκναῖς τὰς τρίχας, κατὰ δὲ τὸν IE'. αἰῶνα ὁ Μάζαρις ἐν τῇ ἐν Ἄδου ἐπιδημίᾳ διὰ τὸν ἔχοντα τὰς τοῦ πώγωνος καὶ τῆς κεφαλῆς τρίχας βεβαμμένας δι' ἑοῦ κόρακος⁵.

Σημειωτέον δ' ὅτι οἱ μελανίζοντες τὴν κόμην ἦσαν πολὺ ὀλιγώτεροι τῶν ξανθίζόντων αὐτὴν (ὀμιλῶ περὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν) διότι ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας, καὶ κατὰ πᾶσαν σχεδὸν τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, ὠραιότητος δεῖγμα ἐθεωρεῖτο τὸ φέρειν ξανθὴν κόμην⁶.

Ἐννοεῖται δ' ὅτι εἰς τὸν τοιοῦτον μεταχρωματισμὸν ἐπεδίδοντο κυρίως αἱ γυναῖκες⁷, αἵτινες κατακλειόμεναι εἰς τοὺς οἴκους τῶν δι' ὅλης τῆς ἡμέρας ἔξανθίζοντο τὸ νόθον κάλλος πρὸς λύχνον δεικνύουσαι⁸.

Ἦδη ὁ Αἰλιανὸς ἐν τῇ περὶ ζῴων ἱστορίᾳ (Α'. 48) εἶπε: «προσακούω δὲ καὶ ἑὸν κόρακος μελαίνειν τρίχας», τὸν τρόπον δὲ τοῦτον θὰ ἐξηκολούθουν νὰ μεταχειρίζονται ἀνὰ τοὺς αἰῶνας οἱ Βυζαντινοί, ἄλλως δὲν ἐξηγείται πῶς ἀναφαίνεται οὗτος κατὰ τὸν IE'. αἰῶνα, ὁπότε περιγράφεται τις ὡς «βεβαμμένας καὶ τὰς τοῦ πώγωνος καὶ τῆς κεφαλῆς ἔχων τρίχας ἐκ κοράκων φῶν», ἔνθα καὶ ὁ μνημονεύων συγγραφεὺς προσθέτει: «φασὶ γὰρ οἱ ταύτας βάπτοντες μετὰ κοράκων βάπτειν φῶν μέλανας»⁹.

Πρὸς μέλανσιν ἐπ' ἴσης τῶν τριχῶν συκὴν χρῆσις ἐγένετο τοῦ κηκιδίου

¹ 1.453.

² Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν λζ' σ. 24.7. (Drexl).

³ Εἰς τὸν 96ον κανόνα τῆς ἐν Τρούλφω 6ης οἴκουμ. συνόδου. Πάλλη· Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.536. Τοὺς τοιοῦτους ὁ Ζωναράς καλεῖ τριχοβάπτας καὶ τριχοπλάστας.

⁴ Manuelis Philae, Garmina II. 307.21.

⁵ Παρ' Ellissen, Analekten 4.218.

⁶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, Μνήμη τῶν ἐκ τοῦ γάμου δυσχερειῶν (Migne, P.G. 46.329A) δεῖγμα ὠραιότητος θεωρεῖ «κόμην χρυσομιγῆ καὶ βαθειαν», ὁ δὲ Θεόδωρος Βαλσαμῶν ἔγραψεν

*οὐκ εἶπον ἀρκεῖν τῇ κεφαλῇ πρὸς κλέος
ξανθὴν κόμην λάμπουσαν ὡς ὁ φωσφόρος*

K. Horna, Die Epigramme des Theodoros Balsamon ἐν Wiener Studien 25.183, ἐν ἐρωτικῇ δὲ στίχῳ του ἔγραψε καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος

*ἔλικας ἐκτρέφουσιν ἀναδενδράδες
καὶ σὺ κεφαλῇ ξανθοδόστρυχον κόμην*

Σ. Παπαδημητρίου, Theodoros Prodromos σ. 317, ἀριθ. 6.

⁷ Αἱ διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων (Migne, P.G. 1.565A) ὀμιλοῦσι διὰ τοὺς ξανθοποιοῦντας τὴν κόμην.

⁸ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 239 καὶ κεφ. 3 σ. 245.

⁹ Μάζαρι, Ἐπιδημία ἐν Ἄδου (Ellissen, Analekten 4. 218).

καὶ τοῦ φλοιοῦ τῶν καρῦων, ὁ θέλων δὲ νὰ λάβῃ γνῶσιν τῶν σχετικῶν συνταγῶν ἄς ἀναγνώσῃ τὸ πρὸς μέλανσιν τριχῶν μέρος τοῦ ἔργου Ἀλεξάνδρου τοῦ Τραλλιανοῦ ¹.

Διὰ τὸν ξανθισμόν τῆς κόμης παραπέμπομεν τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸν αὐτὸν Τραλλιανὸν καὶ δὴ εἰς τὰ μέρη, ἔνθα δίδει συνταγὰς εἰς τὸ «ξανθὰς τριχὰς ποιῆσαι» ἢ «τριχὰς μελαίνας ξανθὰς ποιῆσαι»², προσθέτοντες ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα καὶ κατὰ συνήθειαν, ἥτις ἀσφαλῶς θὰ ἦτο καὶ παλαιότερα, ἵνα ἀποκτήσωσι ξανθὴν κόμην ἔβρεχον πρῶτον αὐτὴν καὶ εἶτα, καταλλήλως ἐπιπλάττοντες, ἐξέθετον εἰς τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας. Οὕτω πρέπει νὰ νοήσωμεν τὰ τοῦ Βαλοσαμῶνος: «Σημεῖωσαι οὖν ταῦτα... διὰ τοὺς βάπτοντας ἢ μετὰ ὕδατος βρέχοντας ἢ ἄλλως πως καλλωπίζοντας τὰς οικείας τριχὰς»³ ἢ τὰ τοῦ Εὐσταθίου (976.50) «αἱ τριχες, ἄς ὁ ἥλιος ἐπιποιῶν οὐκέτι χρυσοκόμαν, ἀλλὰ ἡλιοκόμαν ποιεῖ τινα», ἅτινα σαφέστερα καθιστᾷ ὁ Ζωναράς λέγων⁴ «καὶ βάπτονται δὲ (αἱ κόμαι αὐτῶν) ἴν' εἰεν ξανθαὶ καὶ χρυσιζουσαι. Οἱ δὲ ὕδατι τὴν τριχὰ τῆς κεφαλῆς ποιοῦντες διάβροχον, εἰληθερεῖσθαι ταύτην ἐν ἀκμῇ θέρους ἀνέχονται, ἴν' αὐτοῖς τὸ μέλαν μεταβληθεῖ τὸ τῶν τριχῶν».

Σημεῖωσον δ' ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη διετηρήθη παρὰ ταῖς γυναῖξι καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν, ἀφ' οὗ ἐν κειμένῳ τοῦ ΙΣ΄ αἰῶνος λέγεται ὅτι αἱ νέαι

*καὶ ἄλλο πάντα δὲν κατέχουν
μόνον τὸ κεφάλι βρέχουν*

*τὰ μαλλιά τους νὰ ξαθαίνον*⁵.

Ῥμίλησα περὶ συνταγῶν ξανθισμοῦ κόμης, ἄς ἀναφέρει Ἀλέξανδρος ὁ Τραλλιανός εἰς ταύτας ἄς προστεθῶσι καὶ αἱ ἐξῆς εἰλημμένα ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 1493 χειρογράφου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Ἀθηνῶν γεγραμμένου κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα.

Ἐὰν δέ σοι ξανθὴν εἶναι λίαν (τὴν κόμην θέλης) ἀπόκανσον κίμωνιαν, ἔὰν δὲ μελανωτέρας στυπηρίαν Αἰγυπτίαν λείαν ἔμπλασσε ταῖς θριξὶ καὶ ἔσονται ξανθαί.

ἄλλο

θέρωνον πικρῶν ἀποθερέγματα κατάχρει καὶ γίνονται ξανθαί.

*Ἴων ξηρὰν καὶ καρδάμον μικρὸν ὄξει διείς ὑπόχρει τὰς τριχὰς ὡς αἱ γυναικες βάπτονσαι εἰώθασι ποιεῖν*⁶.

¹ Τόμ. 1 κεφ. 3 σ. 453 (ἔκδ. Puschmann).

² 1.455.

³ Εἰς τὸν 96ον κανόνα τῆς ἐν Τρουλλῶ 6ης οἰκουμ. συνόδου, Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.536. Βλ. διὰ παρόμοιον παρὰ τοῖς ἀρχαίοις τρόπον ξανθισμοῦ, Λουκιανοῦ, Ἔρωτες 40.

⁴ Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.534 - 35.

⁵ Συναξάριον τῶν εὐγενῶν γυναικῶν καὶ τιμιωτάτων ἀρχόντισσων σ. 511 (K. Krumbacher, Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel).

⁶ X. 1493 45β καὶ 58α.

Γνωρίζομεν ὅτι αἱ γυναῖκες ἐν τῇ Δύσει ἤδη κατὰ τὸν Γ΄. μ. Χ. αἰῶνα, ἵνα ἀποκτήσωσι ξανθὴν κόμην ἤλειπον αὐτὴν διὰ κρόκου¹. Τὸ ἔθιμον τοῦτο δὲν συνήντησα κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους. Μόνον κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν ἐν τοῖς Κρητικοῖς δράμασιν ἀναφέρεται ὅτι αἱ Κρηῖσαι ἐστόλιζον μὲ ἄνθη τὴν κόμην καὶ ἐξεφύριζον τὰ μαλλιά των, ἥτοι, ὡς ὁ μακαρίτης Ξανθοῦδίδης δέχεται, τὰ ἤλειπον μὲ ζαφοράν².

Ἐνωτέρω ὠμίλησα περὶ μελάνσεως καὶ ξανθισμοῦ τῶν τριχῶν τῆς κόμης, τὸ τοῦ Κλήμεντος ὅμως «βαφὰς δέ τινας τριχῶν καὶ χρίσματα πολιῶν καὶ ξανθίσματα ἀνδρογύνων ἐξῶλῶν ἐπιτηδεύματα»³ φανερώνει ὅτι καὶ ἄλλα χρώματα ἐπετήδευον βάπτοντες τὴν κόμην, ἐν δὲ τούτων μανθάνομεν ὅτι ἦτο καὶ τὸ λευκὸν ἐξ Ἀλεξάνδρου τοῦ Τραλλιανοῦ, ὅστις μᾶς παρέχει ἐν τῷ ἔργῳ του (τόμ. 1 κεφ. 3 σ. 457) συνταγὴν «τρίχας λευκάς ποιῆσαι»⁴.

Ἡ μακρὰ κόμη ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ὡς κόσμος προσιδιάζων εἰς τὰς γυναῖκας, τοῦτο δὲ πάντοτε τονίζουσιν οἱ συγγραφεῖς, διδομένης εὐκαιρίας. Ἐξαιρετικαὶ λοιπὸν ὅλως ἦσαν αἱ περιστάσεις, καθ' ἃς μία γυνὴ ἐστερεῖτο τῆς κόμης, καὶ δὴ, ὅταν ἐκείρετο μοναχῇ. Ἐπειδὴ δὲ ὑπῆρχον πολλαὶ γυναῖκες, αἵτινες ἐκείροντο, ὑποκρινόμεναι θεοσεβείαν, διὰ τοῦτο καὶ ἀπηγορεύθη συνοδικῶς τοῦτο ὑπὸ τοῦ 17^{ου} κανόνος τῆς ἐν Γάγγρα συνόδου, λέγοντος· «εἴ τις γυναικῶν διὰ νομιζομένην ἄσκησιν ἀποκείροιο τὰς κόμας... ἀνάθεμα ἔστω»⁵.

Ἐκείρετο ἐπ' ἴσης ἡ κόμη τῶν γυναικῶν, ὅταν αὐταί, ὑποπίπτουσαι εἰς παράπτωμα, μάλιστα ἠθικόν, ἐπομπεύοντο· ἡ κουρεμένη καὶ ἡ ἄτιμος γυνὴ ἦσαν κατὰ τὸν μεσαιῶνα λέξεις συνώνυμοι, τέλος δὲ εἰς ἔνδειξιν πένθους, ὅταν ἀπέθνησκέ τις τῶν στενῶν συγγενῶν⁶. Τοῦτο τονίζων καὶ ὁ Κυρηνῆς Συνέσιος ἔγραφε· «Γυναίξι δὲ αἰεὶ καὶ πάσαις καὶ πανταχοῦ καλὸν ἐσπουδακῆναι περὶ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν τριχῶν· οὐ γὰρ ἔστιν οὔτε γέγονεν ἦτις ὑπέθηκε ξυρῶ τὴν κεφαλὴν ὅτι μὴ κατ' ἀπαίσιόν τινα καὶ ἀποτρόπαιον συμφορᾶν».⁷

«Ὅφρῦες δασεῖαι καὶ εὐανθεῖς πᾶσιν ἀγαθαί, μάλιστα γυναῖξιν, αὐταὶ γὰρ ὑπὲρ εὐμορφίας καὶ μέλανι χρίονται» εἶπεν ἐν τοῖς ὄνειροκριτικοῖς του

¹ H. Baudrillart, Histoire du luxe 2.419.

² Γύπαρις Πραῖξ. Α΄. στίχ. 407 ἐξ. (Κ. Σάθ α, Κρητικὸν θέατρον σ. 200). Ἄν, ἐν νοεῖται, δὲν προέρχεται τὸ ἔθιμον καὶ ἐκ Βενετικῆς ἐπιδράσεως.

³ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 3 σ. 245.

⁴ Ἐκ λευκῶν τριχῶν κατεσκευάζοντο καὶ ψευδεῖς βόστρυχοι. Ὁ Νικήτας τοῦλάχιστον Χωνιάτης (Χρον. Διήγ. 786.12) ὁμιλεῖ διὰ «τὰ τῶν οὐλῶν καὶ λευκῶν τριχῶν ἐπιμροτάφια καθέματα τῶν γυναικῶν».

⁵ Ράλλη-Ποτλή, Σύνταγμα 3.113.

⁶ Ἐπιθι Φ. Κουκουλέ, Ἐπιβίωσις ἐθίμων τινῶν περὶ τὴν ταφήν, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1928 σ. 33.

⁷ Συνεσίου Κυρηνῆς, Φαλάκρας ἐγκώμιον, Migne, P.G. 66.1192.

(1. κεφ. 25) ὁ Ἀρτεμίδωρος, περιγράφων τὴν τῶν χρόνων του συνήθειαν, ἣ ὁποία καὶ ἐξηκολούθησε δι' ὅλων τῶν αἰώνων τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ πολὺ μετὰ ταῦτα καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, κατὰ τόπους δὲ καὶ μέχρι σήμερον διατηρεῖται. Οὕτω Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ὁμιλεῖ περὶ τῶν γυναικῶν, αἵτινες «ταῖς ὀφρῦσι τὴν ἄσβόλην ἀναμάττονται»¹, ὁ Μ. Βασίλειος διὰ τὸ «μέλαν, ὃ μνηοειδῶς τὰς ὀφρῦς τοῖς ὀφθαλμοῖς περιγράφει» ὡς καὶ περὶ ἀσβέστου καὶ ἄσβόλης², ὁ Χρυσόστομος διὰ τὰς «ἡσβολωμέναις ὀφρῦς ὡσπερ ἀπὸ χύτρας τινός»³, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος διὰ τὴν κυανέην ὀφρὺν τὴν ὑπερθεν τῶν γυναικείων βλεφάρων⁴, τὰ δὲ νόθα συγγράμματα τοῦ Χρυσοστόμου διὰ τὰς γυναῖκας, «αἱ τὰς ὀφρῦας ἐν μέλανι χρίουσι»⁵.

Περὶ τῆς διὰ βαφῆς κοσμήσεως τῶν ὀφρῶν ὁμίλησε βραδύτερον καὶ τὸ Ὀνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμέτ⁶ καὶ ὁ Συντίπας δ' ἔπειτα⁷ καὶ εἶτα ὁ Ἰταλικὸς παρομοιώσας τὴν μέλαιναν γραμμὴν τὴν ὑπογράφουσαν τὰς ὀφρῦς τῆς πέρδικος πρὸς τὴν παρομοίαν τῶν καλλωπιζομένων γυναικῶν⁸, καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλαιάτης (Ἱστορ. 216.1) ὁμίλησας περὶ τοῦ ἔχοντος μέλανας ὀφθαλμοὺς με ὑπερκειμένην ὀφρὺν «ἐν ὁμοίᾳ καὶ ἀψευδοῦσῃ βαφῇ».

Τόσον δὲ κομψὸν ἐθεωρεῖτο νὰ φέρωσι μέλαιναν ὀφρὺν αἱ γυναῖκες⁹, ὥστε δὲν ἦσαν σπάνια τὰ παραδείγματα ἐκείνων, αἵτινες τὰς ξανθὰς ὀφρῦς των εἰς μελανὰς μετεχρωμάτιζον. Ἴδου μάλιστα καὶ ἡ σχετικὴ συνταγὴ εἰλημμένη ἐκ χειρογράφου· «Βάλε ἓνα καρῦδιν εἰς τζουκάλιν καινούργιον, πλὴν δ' ἀτξάκιστον, καὶ θές τὸ τζουκάλιν εἰς καρβούνια ζωντανὰ καὶ ἄς ἐψηθῇ τὸ καρῦδιον ἀπέσω· εἶτα ἐκβαλέ το καὶ τὰς σελίδας του κοπάνισέ τας ψιλὰς καὶ μίξε τα με μέλιν καὶ ἀξούγγιν τοῦ ἀγριοαιγιδίου καὶ μάλαξον αὐτὰ καὶ μίξε τα καὶ ἄλειφε τὸν τόπον ὅπου εἶναι αἱ τρίχες ξανθὰς εἰς τὰ ὀφρῦδια καὶ θέλεις νὰ γίνουιν μαῦρες»¹⁰.

Τὸ μέλαν δῆλα δὴ χρῶμα παρεσκεύαζον αἱ τότε γυναῖκες διὰ καρῶν¹¹,

¹ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 240.

² Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Ἑρμηνεῖα εἰς τὸν Προφήτην Ἡσαΐαν κεφ. 3, Migne, P.G. 30.324 καὶ τοῦ αὐτοῦ Λόγος περὶ τῶν συνεισάκτων, Migne, P.G. 76.30 A.

³ Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Δ', Migne, P.G. 57. 369.

⁴ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικὰ κθ', Migne, P.G. 37.901.

⁵ Εἰς τὴν Γένεσιν λόγος Γ', Migne, P.G. 56.535.

⁶ Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτικὸν νδ'. σ. 35.1.

⁷ 41.2, ἀναφέρων νέαν φρυδοβαπτόχειλον.

⁸ Ἰταλικοῦ, Μονφδιά ἐπὶ τῷ πέρδικι αὐτοῦ τεθηγκῶτι, K. Horna, Einige unederte Stücke des Manasses und Italicos σ. 9.

⁹ Τὸ ἔθιμον συνηθέστατον καὶ παρὰ ταῖς γυναῖξι τῆς Τουρκοκρατίας, αἵτινες ἐξυμνοῦνται εἰς τὰ δημῶδη ποιήματα ὡς ἔχουσαι τὸ καμαροφρῦδι τόσον μέλαν, ὅσον τοῦ κοράκου τὸ πτερόν.

¹⁰ Βλ. Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. δ λγ'.

¹¹ Βλ. Ἀλέξανδρον τὸν Τραλλιανὸν 1.453.

ἀκριβῶς ὅπως καὶ αἱ ἀρχαῖαι πρόγονοι των¹, καὶ αἱ σημεριναὶ ἢ ἐξ αἰθάλης (ἀσβόλης) ὡς μαρτυροῦσιν ὁ Κλήμης, ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ὁ Χρυσόστομος. Ὅτι δὲ καὶ κηκίδια πεφρυγμένα, τῶν ὁποίων ἄλλως ἐγένετο χρῆσις πρὸς μέλανσιν τῶν τριχῶν², θὰ μετεχειρίζοντο πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ὅπως καὶ σήμερον αἱ γυναῖκες, θεωρῶ λίαν πιθανόν³.

Ἄλλὰ καὶ ἄλλην πρόνοιαν περὶ τῶν ὄφρυων ἐλάμβανον αἱ κομψευόμεναι ἀντὶ δῆλα δὴ νὰ ἔχωσι παχείας ὄφρυς, προετίμων, κατ' ἐποχάς, νὰ ἔχωσιν, ὅσον τὸ δυνατόν, λεπτάς, ὡς τὸ γαϊτάνιον, νὰ γίνωνται γαϊτανοφρύδες⁴. Ἐπετύγγανον δὲ τοῦτο ἢ ξυρίζουσαι τὰς τρίχας ἢ ἀποσπῶσαι αὐτάς, ὡς μᾶς διδάσκει κείμενον μεταγενέστερον, μέθοδος περὶ ἧς ἤδη διὰ πλειόνων ὠμίλησα ἀλλαχοῦ⁵.

Ἄς λεχθῆ δ' ὅτι αἱ γυναῖκες εὗρισκαν μέσα καὶ τὸν χροῦν ἀκόμη τοῦ προσώπου, καλλονῆς ἕνεκα, ν' ἀποσπῶσι.

Πῶς ἐγένοντο αἱ παρατίλσεις αὐται, ἃς ἀναφέρει καὶ διὰ τοὺς ἄνδρας ἐν τῷ Παιδαγωγῷ του ὁ Κλήμης⁶, ἀγνοοῦμεν, πιθανῶς ὅμως, ὡς καὶ σήμερον, διὰ μεταξωτῆς κλωστῆς τεινομένης, μέθοδος, ἣν κατὰ τὸν 1ς αἰῶνα ἀναφέρει τὸ συναξάριον τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν⁷. Ἀγνοοῦμεν ἐπ' ἴσης ἂν ἢ παρατίλσεις ἐγένετο καὶ διὰ καταπισσώσεως τοῦ προσώπου, ὡς παρὰ τοῖς ἀνδράσιν⁸, ἢ δι' ἀλοιφῆς.

Συχνὰ οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ὁμιλοῦσι περὶ γραπτῶν βλεφάρων καὶ γραφῆς ἢ ὑπογραφῆς ὀφθαλμῶν, ἵνα φυσικὰ ταύτην ψέξωσι, δεικνύοντες ὅμως οὕτως ὅτι ἐν μεγίστη αὐτῇ τότε ἦν χρῆσις⁹.

¹ Θ. Βενιζέλου, Περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων σ. 151.

² Βλ. Ἀλέξανδρον Τραλλιανόν, Ἐνθ' ἄν.

³ Νῦν αἱ γυναῖκες βάπτουσι τὰς βλεφαρίδας μελαίνας διὰ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ καρύου θερμαινομένου καὶ ἀναλυομένου πως εἰς τὴν λυχνίαν, τὰς ὄφρυς δὲ διὰ ξυλαρίου δάφνης ἀπανθρακωθέντος καὶ ἐμβαπτισθέντος εἰς ἔλαιον. Αἱ Ἀθηναῖαι, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, τὰς ἔβαφον διὰ κηκιδίων ἀπανθρακωθέντων καὶ διαλυθέντων ἐν ἐλαίῳ.

⁴ Πβ. τὴν μεσαιωνικὴν παροιμίαν «τὴν στραβὴν εἰς τὰ κρωτῆριν γαϊτανοφρυδοῦ τὴν κράζου».·

⁵ Φ. Κουκουλέ, Βίος καὶ γλῶσσα, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1930 σ. 428-430.

⁶ Κλήμεντος, Παιδαγωγός βιβλ. 2 κεφ. 10, βιβλ. 3 κεφ. 3 καὶ 11 σελ. 245.246.270.

⁷ Φ. Κουκουλέ, Ἐνθ' ἄν. σ. 429.

⁸ Κλήμεντος, Παιδαγωγός βιβλ. 3 κεφ. 3 σ. 245. Λεξ. Ζωναρά ἐν λ. δρωπακίζου.

⁹ Κλήμεντος, Παιδαγωγός βιβλ. 2 κεφ. 10 σ. 219. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπη ἠθικά κθ'. Migne, P.G. 37.901. Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν λόγος ἐπιτάφιος, Migne, P.G. 35.801. Χρυσόστομος, Τῆ ἀιδεσιμωτάτῃ διακόνῳ Ὀλυμπιάδι ἐπιστολὴ Γ'. (Migne, P.G. 52.585) τοῦ αὐτοῦ εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Λ, Migne, P.G. 57.368, τοῦ αὐτοῦ λόγος παραινετικός εἰς Θεόδωρον ἐκπεσόντα, Migne, P.G. 47.296. Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου, Ἐπιστολαί, Migne, P.G. 78.496. Πβ. καὶ Δ. Μπαλάνου, Ἰσιδώρος ὁ Πηλουσιώτης σ. 91 καὶ τοῦ αὐτοῦ ἡ πολυτέλεια σ. 419.

Εἰς τί συνίστατο ἡ ὑπογραφή αὕτη μανθάνομεν ἐκ λόγου εἰς τὸν Χρυσόστομον ἀποδιδόμενου, ἔνθα φέγεται γυνὴ ὡς «μέλανι τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑπογράφουσα»¹, ἔπειτα δ' ἐκ Κοσμᾶ τοῦ Ἱεροσολυμίτου μετ' ἀγανακτήσεως λέγοντος ὅτι αἱ γυναῖκες οἰστρηλατοῦνται στιβιζόμεναι καὶ χρωματιζόμεναι². Πρόκειται ἐπομένως διὰ τὸ στίμμι, τὸ θειοῦχον δηλαδὴ ἀντιμόνιον, ὅπερ μέλαν παρέχον χρῶμα καὶ διαστέλλον τὰ βλέφαρα³ καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πρὸς ὑπογραφὴν τῶν ὀφθαλμῶν ἐχρησιμοποιοεῖτο, ὀμματογράφον διὰ τοῦτο ὑπ' αὐτῶν καλούμενον⁴.

Μὲ τὸ στίμμι τοῦτο, ὅπερ οἱ Βυζαντινοὶ ἔλεγον *χολᾶν*, *κόχλον* δ' αἱ γυναῖκες⁵, ἄλλοι δὲ *λαχᾶν*⁶, ἐβάφοντο τὸ ἄκρα τῶν βλεφάρων τὰ πρὸς τὰς ρίζας τῶν βλεφαρίδων καὶ αἱ βλεφαρίδες δ' αὐταί, πιθανώτατα δὲ καὶ αἱ ὀφρῦες, ἂν τις κρίνῃ ἐκ τῆς σημερινῆς χρήσεως.

Δυνάμεθα δὲ νὰ παρακολουθήσωμεν ἐν μέρει καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ *χολᾶ* παρὰ ταῖς γυναιξίν. Οὕτως ὁ Ι. Μαλάας, τὰ σύγχρονα ἔθιμα ἀποδίδων, λέγει ἐν τῇ χρονογραφίᾳ του (101.16) ὅτι ἡ Βρισηὶς «ἦν κεχολαῖσμένα βλέφαρα ἔχουσα», ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ τοῦ Ἀχμετ (νβ'. 33.17) λέγεται, «Ἐάν τις ἴδῃ ὅτι εἶδος τὸ λεγόμενον *κόχλα* ἐμβάλλει τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ πρὸς τὸ φανεῖσθαι φῶς ἐν ὀφθαλμοῖς», ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ὠμίλησε διὰ τὸν παρὰ τοῖς ἄρτι *χολᾶν*⁷, ὁ Μανουὴλ Φιλῆς (Carmina 2.307) διὰ γραιῖαν λημῶσαν, κἄν ὁ *κόχλος* ἀμφὶ τὰς κόρας, ὁ Νικήτας Χωνιάτης (Χρον. Διήγ. 629.19^B) διὰ τὰς ἐψιμυθισμένας καὶ *κοχλωμένας*, ὁ Μαχαιρᾶς ἐν τῷ Χρονικῷ του (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 2.70) ἀνέφερε τὸ *χολλιάζω* ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ ἀλείφω μὲ *χολᾶν*, πρὸ αὐτοῦ δὲ ὁ Ἑρμονιακὸς ὠμίλησε περὶ τῆς Ἱπποδαμείας τῆς ἐχούσης *βλέφαρον κεχλοῖσμένον*⁸.

Τὴν διὰ *χολᾶ*, χάριν ὠραιότητος, μέλανσιν τῶν βλεφάρων καὶ βλεφαρίδων συνήθιζον αἱ Ἑλληνίδες καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν καὶ σήμερον δὲ πολλὰ χολῶ, ὅπου καὶ αἱ λέξεις ἀκόμη σφῶνται⁹. Λέγεται λοιπόν, ἢ μᾶλλον τέως

¹ Χρυσόστομου, Εἰς τὸν Ἰωσήφ καὶ περὶ σωφροσύνης, Migne, P.G. 56.587.

² Κοσμᾶ Ἱεροσολυμίτου, Εἰς τὰ ἔσματα Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Migne, P.G. 38.513.

³ Τοῦτου ἕνεκα ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πλατυόφθαλμον.

⁴ Τὸ στίμμι κατὰ τὸν μεσαῖωνα ἀνῆκε μετὰ τοῦ *μολύβδου* εἰς τὰ λεγόμενα *καλλιβλέφαρα*, Γαληνοῦ 12. σ. 211 καὶ 734, Χ. Ἑθν. Βιβλ. Ἀθην. 1493 φ. 187β.

⁵ Στίμμι, ὁ δηλοῖ τὸν καὶ παρὰ τοῖς παλαιοῖς καὶ παρὰ τοῖς ἄρτι δὲ *χολᾶν*, ὃν *κόχλον* ἢ γυναικεία γλῶσσα φιλεῖ καλεῖν 728.43.

⁶ Στίμμι· ὅπερ αἱ γυναῖκες κατὰ τοὺς ὀφθαλμοὺς χρίονται, ὅπερ ἐν τῇ συνηθείᾳ *λαχᾶς* (Bekker, Anecd. Gr. σ. 1208).

⁷ Ἐνθ' ἂν.

⁸ Κωνστ. Ἑρμονιακοῦ, Μετάφρασις τῆς Ἰλιάδος τοῦ Ὀμήρου στίχ. 1185.

⁹ Πόθεν αἱ λέξεις *χολᾶς* καὶ *κόχλος* συνεζητήθη ὑπὸ πολλῶν. Ὁ Sieg. Fraenkel, Orientalisches in Byzantinischen, B.Z. 3. 155 λέγει ὅτι εἶναι τὸ Ἀραβικὸν *kuhl* καὶ τὸ Συρικὸν *kuhlā*. Πρὸς τὸ Ἀραβικὸν *kohhol* ὁμοίως συνδέει τὴν *λ.* καὶ ὁ

ἐλέγετο, ἐν Ἀνακοῦ τοῦ Πόντου κόχλος ὁ χολᾶς, αὐτόθι δὲ καὶ κοχλίζω τὸ βάπτω τὰ βλέφαρα καὶ τὰς βλεφαρίδας διὰ μελαινης βαφῆς.

Ἐν Μυριοφύτῳ τῆς Θρακίας καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Ζαγορᾷ ἐπ' Ἰσης ὁ χολᾶς λέγεται κόχλος καὶ ἡ τοῦτον ἐπὶ τῶν ὀφρῶν φέρουσα κοχλιασμένη, ἢ κεχολαίσμένη τοῦ Μαλάλα, καὶ τέλος ἐν Κύπρῳ κολλὰ (ἢ) λέγεται τὸ στίμμι καὶ τὸ ρῆμα κολλιᾶζομαι¹.

Πλεῖστα εἶναι τὰ χωρία τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, ἐν οἷς ἐμφαίνεται ὁ πόλεμος αὐτῶν κατὰ τοῦ εὐρύτατα διαδεδομένου ἐθίμου τῆς βαφῆς τοῦ γυναικείου προσώπου. Ἄλλοτε συμβουλευόντες οὗτοι, ἄλλοτε τὴν Ἁγίαν Γραφήν ἐπικαλοῦμενοι, ἄλλοτε εἰρωνευόμενοι καὶ ἄλλοτε τὰ ἀνθυγιεινὰ ἀποτελέσματα τῆς βαφῆς ὑποδεικνύοντες προσπαθοῦσι ν' ἀποτρέψωσι τὰς γυναῖκας ἀπὸ τῶν ἐπιτριμμάτων² καὶ ἀπὸ τοῦ ἐπικτήτου κάλλους, τὸ ὁποῖον ἤσχυνε τὴν μορφὴν τοῦ Θεοῦ, μετέβαλλε τὸ πλάσμα αὐτοῦ εἰς ζῶντα πίνακα καὶ γεγραμμένον τοῖχον, ἠτίμαζε τὸ ἀρχέτυπον, ἐξηλέγχετο εἰς τὴν πρώτην ἡλιακὴν ἀκτίνα ἢ μετὰ ἐφίδρωσιν, ἐξωμοίου δὲ τὴν τιμίαν γυναῖκα πρὸς εἰαριδα³, ἢ προσπάθεια ὅμως αὐτῶν ἀπέβαινεν εἰς μάτην, ὡς δεικνύουσιν αὐτοὶ οὗτοι οἱ ἀνὰ τοὺς αἰῶνας συνεχιζόμενοι ψόγοι. Ἡ Βυζαντινὴ δὲν ἐθεώρει ἑαυτὴν ὠραίαν, ἀν μὴ ἐβάφετο.

Ὁ Μέγας Βασίλειος λόγον ποιούμενος περὶ τῶν χρωμάτων, ἄτινα πρὸς βαφὴν τοῦ προσώπου μετεχειρίζοντο αἱ γυναῖκες, λέγει⁴ «Ἔστι τινὰ χρώματα πρὸς κόσμον ταῖς γυναίξι ἐπιτετηδευμένα τοῦ προσώπου, λευκόν τε καὶ

Μιχ. Στεφανίδης (Χυμευτικὴ δημώδης ὀνοματολογία, Λεξικ. Ἀρχ. 4.170-171). Πρὸς τὸ kohhol παλαιότερον συνέδεσε τὴν λ. καὶ ὁ Sophocles ἐν τῷ λεξικῷ του λ. χολαῖζω) πρὸς τὸ cohel δὲ καὶ k'hol ὁ Σ. Μενάρδος ἐν Ἐπιστ. Ἐπει. ΙΑ'. σ. 171. Περὶ τῆς λ. κόχλα βλ. καὶ Phil. Wochenschrift 46 (1926) σ. 239. Ὁ Κοραῖς ἀφ' ἑτέρου (*Ατακτα 5.134) εἰς τὸν τύπον κόχλος ἀποβλέπων, σχετίζει πρὸς τὸ κόγχυλος παραπέμπων εἰς τὸν Ἡσύχιον λέγοντα ὅτι κογχύλαι ἐκαλοῦντο καὶ αἱ κηκίδες, ἃς ὄντως πρὸς μέλανσιν τῶν τριχῶν τῆς κεφαλῆς καὶ τῶν ὀφρῶν καὶ τῶν βλεφαρίδων μεταχειρίζονται αἱ γυναῖκες. Εἰς τὴν ὅλην συζήτησιν ἃς ληφθῆ ὑπ' ὄψιν διὰ ἐν χειρογράφῳ βοτανικῷ γλωσσариῷ φέρεται χαλκὸς κεκαυμένος ὁ λεγόμενος κόχλος.

¹ Α. Σακελλαρίου, Κυπριακά 1.726, 2.863. Ἐν Κύπρῳ φέρεται καὶ τὸ κολλιᾶσμαν καὶ ἡ κολλιᾶστρα = ἡ χολαῖζουσα γυνὴ καὶ ἡ κολλιᾶστῆρα, ἢ θήκη δηλαδὴ, ἔνθα φυλάσσειται ἡ χολᾶ, Σ. Μενάρδου, Ἐνθ' ἄν. σ. 167.

² Τὴν λέξιν συχνὰ μεταχειρίζεται ὁ Χρυσόστομος, Migne, P.G. 51.152.52. 470,57.281,62.383. Καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, Εἰς τὴν θυγατέρα Στυλιανῆν (Κ, Σάθα, Μεσ. βιβλ. 5.76).

³ Τὰ σχετικὰ χωρία βλ. παρὰ Δ. Μπαλάνῳ, Ἡ πολυτέλεια σ. 417-419, οἷς πρόσθετος καὶ Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.584B, Χρυσόστομου, Ἐπιτίμησις κατὰ τῶν ἀπολειφθέντων, Migne, P.G. 51.152,56.535, Ἀστερίου Ἀμασειᾶς, Ὁμιλία κατὰ πλεονεξίας, P.G. 40.196B.

⁴ Βασιλίου τοῦ Μεγάλου, Ἐρμηνεῖα εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν κεφ. 3, Migne, P.G. 30.324.

ἐρυθρὸν καὶ ἕτερον μελανόν. Τὸ μὲν λευκότητα τοῦ σώματος καταψεύδεται, τὸ δὲ ἐρυθρὸν ταῖς παρειαῖς ἐπανθεῖ, τὸ δὲ μέλαν μηνιοειδῶς τὰς ὀφθαλμοὺς περιγράφει», τὰ αὐτὰ δὲ αἰῶνας πολλοὺς μετὰ ταῦτα ἀνέφερον ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (976.50) ὁμιλήσας διὰ «τὸ ἐκ ψιμυθίου περίπλασμα καὶ τὴν νόθον τῶν παρειῶν ἐρυθρότητα καὶ τὴν μέλαιναν στίμμιν».

Περὶ τῆς διὰ μέλανος χρώματος βαφῆς τῶν ὀφρυῶν ὁμίλησα ἀνωτέρω. Μὲ τὰ δύο λοιπὸν χρώματα, ἥτοι τὸ λευκὸν καὶ τὸ ἐρυθρὸν, τὰ ὅποια ἠγόραζον παρὰ τῶν φαρμακοπωλῶν ἢ καὶ φαρμακίδων¹, ἐγίνοντο οἱ παραφυκισμοὶ καὶ οἱ ψιμυθισμοί², ἥτοι ἢ διὰ ψιμυθίου καὶ διὰ φύκους ἐπάλειψις.

Εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς τὸ ψιμύθιον σαφῶς διαστέλλεται τοῦ φύκους ἢ φυκαρίου³ ἢ κοκκίνου⁴· ἐκεῖνο εἶναι τὸ λευκὸν χρῶμα, δι' οὗ αἱ γυναῖκες ἤλειπον τὸ πρόσωπον καὶ τὸ μέτωπον καὶ τὸν λαιμὸν ἀκόμη, τοῦτο δὲ τὸ εἰς τὰς παρειὰς προσδίδον τὴν ἐρυθρότητα.

Πρὸς ἀπόδειξιν ἃς ἀρκέσωσι τὰ ἐξῆς χωρία.

«Αὐτὴ τὴν μὲν ὄψιν ὥσπερ λειμῶνα διανθίζουσα, φύκει τὰς παρειὰς ἐρυθραίνουσα, ψιμυθίῳ δὲ τὸ μέτωπον λευκαίνουσα καὶ μέλανι τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑπογράφουσα»⁵ «τὴν τῆς εἰκόνας μορφὴν ἀλλοιοῦσαι καὶ τοῦ προσώπου τὸ φυσικὸν κάλλος ψευδόμεναι διὰ ψιμυθίου καὶ ἑτέρου ἐρυθροῦ τὰς παρειὰς ἐπιχρίσασαι»⁶ «πρὸς καλλωπιζόμενας γυναῖκας ἥτοι ψιμυθίζομενας καὶ φυκαρίζομενας τὸν ταῶν παράδειγμα παρεισάγει. . . . αἱ γυναῖκες ψιμυθίοις καὶ φυκαρίοις καὶ τρίμμασι ζωγραφοῦνται χρωρνύμεναι»⁷ «εἰ δὲ κομμωτικῶς ἐσταλμένη πεφυκιωμένη τε καὶ ἐψι-

¹ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικά κθ'. Migne, P.G. 37.890.905, Ἀστερίου Ἀμασειας, Ὁμιλία κατὰ πλεονεξίας, Migne, P.G. 40.196B.

² Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 2 κεφ. 10 σ. 219.

³ Φῦκος· τὸ φυκάριον. Λεξ. Ζωναρᾶ ἐν λ. φύκος· τὸ φυκάριον, ἐν ᾧ αἱ γυναῖκες ἀλείφονται (Σχολιαστ. Ὁππιανοῦ ἄλιευτ. 1.123).

⁴ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. I. 420 (Miller, Recueil). Τὸ κόκκινον λέγεται νῦν κοινῶς κοκκινάδι. Καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ παιδαγωγοῦ τοῦ Κλήμεντος (σ. 335) ἔγραψε· φύκος· τὸ κόκκινον. Εἰς μεταγενεστέρους ἐν τούτοις συγγραφεῖς συγγέεται τὸ ψιμύθιον μὲ τὸ κόκκινον. Ὁ Μανουὴλ Φιλῆς λ. χ. (Carmina 2.307.26) εἶπε περὶ γραδῶς

ὦ γραῖς, ὠχρὰ κὰν πλανᾶς ψιμυθίῳ,

ὁ δὲ Νικήτας Χωνιάτης (Χρον. Διήγ. 629.19B) ἔγραψε· «ταῦτα γὰρ εἰς τὰς γυναῖκας εἰσὶν ἐπιτήδεια τὰς ἐψιμυθισμένας καὶ κοχλωμένας καὶ σχολαρίκια φορούσας».

⁵ Χρυσοστόμου, Εἰς τὸν Ἰωσήφ καὶ περὶ σωφοροσύνης, Migne, P.G. 56.587.

⁶ Χρυσοστόμου, Εἰς τὴν Γένεσιν λόγος γ'. Migne, P.G. 56.535.

⁷ Κοσμᾶ τοῦ Ἱεροσολυμίτου, Εἰς τὰ ἔπη Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Migne, P.G. 38.666. Τὸ ρῆμα φυκαρίζω μετεχειρίσθη καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ὁππιανοῦ, Ἄλιευτ. Α'. στίχ. 127.

μυθιωμένη»¹, «τὸ ἐκ ψιμυθίου περίπλασμα καὶ ἡ νόθος τῶν παρειῶν ἐρυθρότης καὶ ἡ μέλαινα στίμμυς»².

Παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς συγγραφεῦσιν οὐχὶ σπανίως φέρονται αἱ λ. ἐπι-
τρίμματα καὶ τρίμματα³ καὶ τὸ ρῆμα δι' ἐπιτρίβω⁴, διὰ τοῦ ὄρου
δὲ τούτου ἀσφαλῶς ἐννοοῦνται ὕλαι, δι' ὧν αἱ γυναῖκες ἔτριβον τὸ πρόσω-
πον, ἵνα κοκκινήσῃ⁵, μία δὲ τούτων ἦτο καὶ ἡ ἔγχουσα, ρίζα δῆλα δὴ τῆς
βοτάνης ἀγγούσης⁶· αἱ δι' αὐτῆς μάλιστα ἀνατριβόμεναι ἐλέγοντο ἐγγου-
σιζόμεναί⁷. Ἡ ἔγχουσα αὐτὴ εἶναι ἡ βοτάνη, ἣν ἀναφέρει ὁ Μ. Βασίλειος
ἐν τῷ ἕξῃς χωρίῳ, ἔνθα ὁμιλεῖ περὶ γυναικὸς ψιμυθιομένης· «Ἡ γὰρ ἀπιστος
γυνὴ πολυτρόπους ἀψύχους ὕλας συνάγουσα καὶ χρωμάτων ποικιλίας διὰ
παντοδαπῶν χρωμάτων καὶ ἀσβόλης καὶ ἀσβέστου καὶ βοτανῶν, ἃ τῷ ἰδίῳ
σώματι ἕξωθὲν ἐστὶ προσκολλήσασα, πολύμορφον ὥσπερ θηρίον ἑαυτὴν
ἀπειργάσατο»⁸.

Πλὴν ἐν τούτοις τοῦ λευκοῦ καὶ ἐρυθροῦ χρώματος καὶ δι' ἄλλων μέσων
αἱ γυναῖκες ἐπετήδευον τοῦ δέρματος τοῦ προσώπου τὴν τρυφερότητα. Ὡς
δῆλα δὴ μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κλήμης (Παιδαγ. βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 239.240)
αὗται ἤλειπον τὸ πρόσωπον δι' ἀποπατημάτων κροκοδείλου ἢ δι' ἀφρῶν
σηπεδόνων ἢ καὶ κατεπλάττοντο διὰ φυραμάτων. Τί ἐννοεῖ διὰ τούτων ὁ συγ-
γραφεὺς δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν, ἂν μὴ εἴχομεν τὴν σημερινὴν
χρῆσιν, ἣτις οὕτω κατὰ παράδοσιν ἀποδεικνύεται.

Νῦν λοιπὸν αἱ γυναῖκες, ἐπιτηδεύουσαι τρυφερότητα τοῦ δέρματος τοῦ

¹ Εὐσταθίου, Προοίμιον εἰς τὸν ἱαμβικὸν κανόνα, Migne, P.G. 136 736.

² Εὐσταθίου, Παρεκβ. 976.50.

³ Χρυσοστόμου, Εἰς Ἰωάννην ὁμιλία ΙΗ', Migne, P.G. 59.120. Ἐξομυμένη τὰ
ἐκ τῶν κόνεων ἐπιτρίμματα καὶ τοὺς τῶν ὀφθαλμῶν ὑπογραμμούς καὶ τὸ τεχνικὸν
ἀλλ' οὐ φυσικὸν ἐρευθος. Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 73.2

τὸ τῆς γρᾶς ἐρύθημα τῆς ἀνακαινισθείσης

τῆ τέχνη τῆ κομμωτικῆ τῶν σῶν ἐπιτρίμματα.

Σ. Παπαδημητρίου, Θεοδώρου τοῦ Πτωχοπροδορόμου, τὰ Μυγγάνια 4.40. Πβ. καὶ
τὰ ὑπὸ Κοσμᾶ τοῦ Ἱεροσολυμίτου μικρὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα τρίμματα. Περὶ
τῶν ἄμα τῆ ἡμέρα ἀποτριβομένων γυναικῶν ὁμιλήσεν ὁ Κλήμης ἐν τῷ Παιδαγωγῷ του
(βιβλ. 3 κεφ. 2 σ. 239 καὶ κεφ. 11 σ. 272).

⁴ Καθάπερ αἱ θηλύτεροι τῶν γυναικῶν ἐπιτριβόνται ἐφ' ὕβρει τοῦ θεοῦ πλάσματος,
Ι. Τζέτζου, Ἐπιστολ. 4 (Cramer, Anecd. Graeca (Oxon.) σ. 164).

⁵ Μὲ τὸ φυκάριον δὲν ἔτριβοντο, ἀλλ' ἤλειποντο αἱ γυναῖκες· φῦκος τὸ φυκάριον,
ἐν τῷ αἱ γυναῖκες ἀλείφονται εἶπε καὶ ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ὀπλιανοῦ. Ἀλιευτικά Α'. 123.

⁶ Ἀγγουσά ἐστὶ εἶδος βοτάνης, ἣς ἡ ρίζα ἐρυθρά, ἣ ἐρυθραίνουσι τὰ πρόσωπα αἱ
γυναῖκες, Σχολιαστ. Ἀριστοφ. Λυσιστρ. 48.

⁷ Εἰς τὴν παρθενομάρτυρα τοῦ Θεοῦ Λουκίαν ὑπόμνημα βράχιστον Α. Παπαδο-
πούλου· Κεραμέως, Varia Graeca sacra σ. 84 καὶ 100.

⁸ Βασιλείου τοῦ Μεγάλου Λόγος περὶ τῶν συνεισάκτων, Migne, P.G. 76 30A.

προσώπου, ἀλείφουσιν αὐτὸ μὲ ἀφρόν σεσηπότος σίτου ἢ σεσηπιᾶς ὀρύξης ἢ μὲ μίγμα ἀλεύρου μετὰ ὕδατος φυραθέντος.

Μετεχειρίζοντο δ' ἀκόμη αἱ γυναῖκες καὶ ἄλλα μέσα, ἵνα εὐχρουν καὶ ἡδὺ ὄξον ἔχωσι τὸ πρόσωπον· ἰδοὺ μερικαὶ σχετικαὶ συνταγαί·

Ὡστε εὐχροεῖν εἰς μίαν ἡμέραν

Φῦκος ἐψησας ἔμβαλλε στυπιτηρίαν ὀλίγην· εἶτα κονίαν προσμίξας, τρίφας χρῶ πολλῶ χριόμενος ἐλαίῳ.

Εὐχρουν τὸ πρόσωπον καὶ τὸ χρῶμα ποιῆσαι καὶ ἡδὺ ὄξειν.

Πελεκήματα κυπαρίσσου καὶ πρίνου ἐν τῷ αὐτῷ ζέσας ἄλειφε ὄλον τὸ σῶμα.

Ἄλλο

Λιβανωτὸν καὶ παιδέρωτα ἴσα μίξας μετὰ μέλιτος τρίφας χριε τὸ πρόσωπον καὶ ἕα δι' ὅλης τῆς ἡμέρας, εἶτα ἀπόκλυζε.

Ἄλλο

Οἶνον μέλανος τρύγα μίξας σύγχριε εἰς τὸν ἥλιον μέλλων πορεύεσθαι προσεκνιτρώσας τὸ σῶμα¹.

Πάντα τάνωτέρω ἀπετέλουν γενικῶς τὰ εὐθειάσματα, ἐξ ἧς λέξεως προῆλθε καὶ τὸ σημερινὸν φτειασίδι² (εὐθειασίδιον) τὸ τὸ ψιμύθιον δηλοῦν³.

Καὶ αὐτὰ μὲν ἔπρατιον αἱ γυναῖκες· τὸ μᾶλλον ὁμως ἐπίψογον ἦτο ὅτι καὶ ἄνδρες γυναικιζόμενοι ἢ πάρωροι ἐψιμυθιοῦντο⁴, ἐν ᾧ ἄλλοι εἶτε ἀπὸ κενοδοξίαν⁵ εἶτε, ἵνα ἀσκητικὸν βίον δηλώσωσι καὶ ἀγιότητος ἔκφρασιν προσλάβωσιν, ἔβαφον τὸ πρόσωπον δι' ὄχρας, ἀφανίζοντες, κατὰ τὸν Εὐθαγγελιστὴν, τὰ πρόσωπα αὐτῶν.

Σημειωτέον δ' ὅτι τὸ ψιμύθιον καὶ τὸ κόκκινον ἔφερον οὐ μόνον αἱ Βυζαντιναί, ἀλλὰ καὶ αἱ μετὰ τὴν ἄλωσιν Ἑλληνίδες, ὡς δεικνύουσιν οἱ δημοδῶν ποιημάτων στίχοι

*βάνει τὸν ἥλιο πρόσωπο καὶ τὸ φεγγάρι ἀστήθι
καὶ τοῦ κοράκου τὸ φτεροῦ βάνει καμαροφρύδι,*

¹ X. Ἐθν. βιβλ. Ἀθηνῶν 1493 68β.

² Κακῶς πολλοὶ ἐκ τοῦ φύκος παράγουσι τὴν λέξιν.

³ Ὁ Νικητῆς Χωνιάτης, Χρον. Διήγ. (Miller, Recueil I. 420) ἀντιδιαστέλλει τὰ εὐθειάσματα πρὸς τὰ κόκκινα τὰ προκαλοῦντα «τῶν μαγούλων τὴν κοκκινότητα»· τὰ αὐτὰ δ' εὐθειάσματα ἐκ παραλλήλου πρὸς τὸ ψιμύθι ἀναφέρει νεώτερος Νομοκάνων· [αἱ γυναῖκες] ἀλείφονται μὲ ψιμύθι ἢ καὶ μὲ ἄλλον φτειασῆμα καὶ πηγαινούν εἰς τὴν ἐκκλησίαν Ν. Πολίτου, Ἐν κεφάλαιον Νομοκάνωνος, Λαογραφ. 3.388.

⁴ Tafel, Eustathii opusc. 239.2, Θεοδώρου Προδρομοῦ, Ἀμάραντος ἢ γέροντος ἔρωτες (Notices et extraits des manuscrits 8.2.116, Μανουὴλ Φιλῆ, Carmina 2.307.26, I. Τζέτζου, Σχόλια εἰς ἔργα καὶ ἡμέρας στίχ. 751.

⁵ Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Κ', Migne, P.G. 67.287. Tafel, Eustathii opusc. 94.92.

ἔνθα περιγράφεται ἡ διὰ κοκκίνου ἐπάλειψις τῶν παρειῶν, ἡ διὰ λευκοῦ τοῦ στήθους καὶ ἡ διὰ μέλανος χρώματος τῶν ὀφρῶν, καὶ αἱ σημεριναὶ δέ, παρ' αἷς δείγμα ἔξαιρέτου κάλλους θεωρούμενον, ὀνομάζεται φταμόρφι¹.

Φαίνεται δ' ὅτι, ὅπως καὶ νῦν, ὠραιότητος χάριν, πολλὰ τῶν γυναικῶν ψευδεῖς ἀκροχορδῶνας ἐπὶ τοῦ προσώπου σχηματίζουσαι βάφουσιν αὐτοὺς ἔπειτα, οὕτω θὰ συνέβαινε καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα· αὐτὸ τοῦλάχιστον μᾶς ἐπιτρέπει νὰ εἰκάσωμεν ὁ Κλήμης, ὅταν λέγῃ· «ἀλλὰ δὲ καθάπερ ἔξανθήματά τινα ἔχουσαι πρὸς εὐπρέπειαν τῶν ὀρώντων εὐανθήσι περιχρίστοις κοσμούμεναι σπιλοῦσι τὰ πρόσωπα τὰ αὐτῶν»².

Ἄφορμὴν δ' ἐκ τῶν ἀνωτέρω λαμβάνοντες λέγομεν ὅτι κατὰ τὸν μεσαίωνα ὠραία ἔθεωρεῖτο ἐκείνη, ἣτις εἶχε στρογγύλον τὸ πρόσωπον, ὡς τὸ τῆς πλησιφαοῦς σελήνης³, μικρὸν μάλιστα τῆς ἀκριβείας τοῦ κύκλου ἀποκλίνον⁴ καὶ ἦν μεταγενέστερα ποιήματα καλοῦσι φεγγαρομίσουδη⁵, σημερινὰ δὲ ποιήματα φεγγαρομαγούλα⁶, προσέτι δ' ἡ ἔχουσα ὀφθαλμοὺς λάμποντας καὶ παρειὰν μειδιῶσαν καὶ χεῖλος ἐρυθρὸν καὶ ῥίνα εὐθεῖαν καὶ ὀφρὸν ἐκτεταμένην⁷ ἢ ὀφρὸν ἡμικυκλικήν, ῥίνα ὑπόγριπον, μέλαναν τὴν κόρην τῶν ὀφθαλμῶν καὶ στενὸν καὶ κατάσφικτον στόμα⁸.

Γνωστὸν εἶναι ὅτι αἱ ἀρχαῖαι Ἑλληνίδες ἔβαπτον τὰ χεῖλη, ἔθιμον τὸ ὁποῖον, παρ' ὄλην τὴν πολεμικὴν τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, δὲν ἀπέμαθον καὶ αἱ Βυζαντιναὶ· μάρτυς ὁ ἱερός Χρυσόστομος ὁμιλῶν διὰ στόμα «οὐκ ἐπιτρίμμασί τισι ἐρυθραίνόμενον»⁹ ἢ διὰ τὰ ἡμαγμένα χεῖλη τὰ ὁμοιάζοντα πρὸς στόμα ἄρκτου πεφοινιγμένον ὑπὸ αἵματος¹⁰, ἔτι δὲ Γρηγόριος ὁ Νύσσης ἐπαινῶν τῆς γυναικὸς «χεῖλος ἐπηνθισμένον τῷ φυσικῷ ἐρυθρήματι»¹¹, καὶ

¹ Ὡς ἐν Μαδύτῳ καὶ Βιθυνίᾳ. Ἐν Σίφνῳ τὸ αὐτὸ καλεῖται νιψίδι.

² Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 275.

³ Τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμην στίχ. 2113 (Wagner, Trois poèmes).

⁴ Ἄννα Κομνηνή, Ἄλεξ. 1.145.7 (Βόνν.).

⁵ Ἡμπέριος καὶ Μαργαρώνα, στίχ. 34 (S. Lampros, Collection de Romans Grecs σ. 241).

Κυρὰ μαρμαροτάχλη καὶ φεγγαρομαγούλα.

⁶ Αὕτη ἔχει πρόσωπο ὡς τὸ φεγγάρι λέγουσι καὶ σήμερον πολλαχοῦ, ἵνα τὴν ὠραίαν δηλώσωσι.

⁷ Χρυσόστομου, Εἰς ἐπιστολὴν α' πρὸς Κορινθίους ὁμιλία Α', Migne, P.G. 61. 254.

⁸ Θεοδώρου τοῦ Προδρομοῦ, Τὰ κατὰ Ροδάνθην καὶ Δοσικλέα 1.46 ἐξ. Τὰς μελανὰς κόρας ἐπαινεῖ καὶ ὁ Εὐστάθιος, ἐν οἷς λέγει· (Opusc. 238.30) «Αἱ κατὰ τοὺς γλυκεῖς ὀφθαλμοὺς κόραι καὶ ὅσα τοιαῦτα σεμνῶς ἐκ Θεοῦ τῇ μελανίᾳ κοσμοῦνται».

⁹ Χρυσόστομου, Εἰς τὴν Ἄνναν λόγος Δ', Migne, P.G. 54.663.

¹⁰ Χρυσόστομου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία Α', Migne, P.G. 57.369.

¹¹ Γρηγορίου Νύσσης, Μνήμη τῶν ἐκ τοῦ γάμου δυσχερειῶν, Migne, P.G. 46.329A.

ὁ Θεολόγος Γρηγόριος ἀναφωνῶν

*κόσμος θηλυτέραις οὐ χεῖλεα πορφυρόεντα*¹

πρὸς δὲ καὶ ὁ Συντίπας (41.2) παρ' ᾧ προσαγορεύεται νέα τις ὡς γλουκοφθαλμοπορνοδοβαπτόχειλος².

Ἄλλὰ καὶ ἄλλον στολισμὸν τοῦ προσώπου ἐγνώριζον αἱ Βυζαντιναί, ἔφερον δηλαδὴ ἐπὶ τοῦ μετώπου χρυσᾶ νομίσματα ἢ κοσμήματα, ἅτινα κουτελίτας νῦν ἡμεῖς καλοῦμεν, κούτελα δ' εὗρίσκω καλουμένους εἰς μεσαιωνικὸν κείμενον³. Τὰ κοσμήματα δὲ ταῦτα, πιθανῶς, ὑπαινίσσεται μετὰ τῶν ἐνωτίων ὁ ἱερός Χρυσόστομος, ὅταν περὶ καλλωπιζομένης γυναικὸς λέγῃ ὅτι «χρυσία περιέθηκε τῷ προσώπῳ»⁴.

Ἡ γυναικεία φιλαρέσκεια δὲν ἠδύνατο βεβαίως νὰ στερηθῆ καὶ τῆς χρήσεως τῶν ἐνωτίων, τῶν ὁποίων μεγίστην ἔκαμνε χρῆσιν καὶ ἔψεγε μὲν τὴν διάτρησιν τῶν λωβῶν τῶν ὄτων ὁ Κλήμης ἐρωτῶν διατί καὶ τὴν ρῖνα δὲν διατρυπῶσιν αἱ γυναῖκες⁵ καὶ προετίμα ὁ Χρυσόστομος, καὶ μετ' αὐτοῦ καὶ ἄλλοι πατέρες, ἵνα οἱ μάργαροι τῶν ἐνωτίων ἀφαιρεθῶσι καὶ δι' αὐτῶν οἱ πένητες τραφῶσιν, ἢ μόδα ὅμως ἠκολούθει τὸν δρόμον τῆς. Αἱ γυναῖκες ἐθεώρουν ὡς δεῖγμα πλοῦτου καὶ πολυτελείας νὰ φέρωσι *σχολαρίκια*⁶ με μαργάρους ἢ ἄλλους πολυτίμους λίθους, μικρὰ χρυσᾶ ἢ καὶ κατὰ μῆκος τῶν παρειῶν κατερχόμενα, περὶ τῶν σχημάτων καὶ κοσμημάτων τῶν ὁποίων δὲν ἐπιθυμοῦμεν εἰδικὸν ἐνταῦθα νὰ κάμωμεν λόγον⁷. Τοῦτο μόνον προσθέτομεν ὅτι τὰ σχολαρίκια, ἀπαραίτητον μέρος τῆς γυναικείας προικὸς θεωρούμενα, ὡς δεικνύουσι τὰ μεσαιωνικὰ προικοσύμφωνα, ἦσαν καὶ ἀργυρᾶ διὰ τὰς πτωχοτέρας, ἐφέροντο δὲ καὶ ὑπ' ἀνδρῶν, ὡς καὶ τὸ ὄνομα αὐτῶν δεικνύει, ὅπερ προέρχεται ἐκ τῶν φερόντων αὐτὰ ἀνακτορικῶν φρουρῶν, τῶν σχολαρίων⁸, οἵτινες, κατὰ τὸν Ἀγαθίαν (Ἱστορ. 1.5) ἦσαν «ἀστικοὶ τε καὶ παιδροεῖμονες καὶ μόνον ὄγκου τοῦ βασιλείου ἔνεκα καὶ τῆς ἐν ταῖς προόδοις μεγαλαυχίας

¹ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἔπη ἠθικά κθ', Migne, P.G. 37.901A.

² Πβ. καὶ Φ. Κουκουλέ, Βίος καὶ γλώσσα, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1930 σ. 430.

³ Κούτελον ταρέων εἴκοσι, Σπ. Ζαμπελίου, Ἱταλοελληνικά σ. 140.

⁴ Χρυσόστομου, Εἰς τὴν πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολὴν Α'. Ὁμιλία Γ', Migne, P.G. 62.432.

⁵ Κλήμεντος, Παιδαγωγὸς βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 268. Πβ. καὶ Δ. Παλάνου, Ἡ πολυτέλεια σ. 424.

⁶ Ἡ λ. ἐν τοῖς λεξικοῖς καὶ τοῖς ἐγγράφοις φέρεται ὑπὸ τοὺς τύπους *σχολαρίκια*, *σχουλαρίκια*, *σκουλαρίκια* καὶ *σκουλαρικά*.

⁷ Περὶ τούτων θὰ ὁμιλήσω ἄλλοτε διαλαμβάνων ἐν ἰδιαιτέρῳ κεφαλαίῳ περὶ δακτυλίων, ἐνωτίων, βραχιονίων, περιδεραίων καὶ τοῦ χρυσοῦ καθόλου τῶν γυναικῶν κόσμου.

⁸ Ἀρχικῶς ἐλέγοντο ἐνώτια σχολαρίκια, τὰ ὑπὸ τῶν σχολαρίων δηλαδὴ φερόμενα, καὶ κατόπιν ἀπλῶς σχολαρίκια. Βλ. St. Psaltes, Grammatik der byzantinischen Chroniken σ. 43, ὁ Α. Κοραῆς (Ἄτακτ. 4.519) παράγει τὴν λ. ἐκ τοῦ σκόλλυς.

ἐξευρημένοι». Τὸ αὐτὸ πιστοποιεῖται καὶ ἐκ τοῦ Χρυσοστόμου λέγοντος «Πολλοὶ δὲ καὶ τῶν ὠτων ἐξαρθῶσι χρυσία· εἴθε μηδὲ κόραι τούτων ἀπήλανον, ἡμεῖς δὲ καὶ ἐπὶ τοὺς ἄρρενας ἄγετε τὴν λύμην»¹, πρὸς δὲ καὶ ἐκ χωρίου τοῦ Ὀνειροκριτικοῦ τοῦ Ἀχμέτ (μῦθ' σ. 31.16.19) ἐνθα λέγεται «εἴαν τις ἴδῃ ὅτι ἐνώτια περιεβάλετο παρὰ τὴν συνήθειαν αὐτοῦ... εἴαν δὲ εἶχεν ἔθος ταῦτα περιβεβλησθαι» καὶ τέλος ἐκ τῆς μέχρις ἐσχάτων χρήσεως, ἀφ' οὗ μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν πολλοί, καὶ δὴ ναυτικοί, ἔφερον ἐνώτια².

Εἰς τὴν ἰδιαιτέραν περὶ τοῦ καλλωπισμοῦ τοῦ προσώπου μέριμναν ὑπακτέα καὶ ἡ περὶ τῶν ὀδόντων φροντίς, ἣτις συνίστατο ἢ εἰς τὸν καθαρισμὸν αὐτῶν διὰ γλυφίδος, τοῦθ' ὅπερ ὡς ἀηδὲς ἀποκρούει ὁ Κλήμης³, καὶ ὅπερ ἐν τούτοις θὰ ἦτο ἐπὶ μακροῦς αἰῶνας ἐν χρήσει, ἀφ' οὗ ἐν ἐγγράφῳ τοῦ 1255 ἀναφέρεται καὶ ὀδοντογλύπτῃς ἀργυροῦς⁴, ἢ εἰς τὴν ἀποσμίξιον αὐτῶν διὰ κόνεως πρὸς λεύκανσιν, ἣν, παλαιόθεν συνηθιζομένην⁵, μνημονεύει κείμενον τοῦ Θ'. μ. Χ. αἰῶνος⁶ ἢ τέλος εἰς τὴν διαμάσησιν μαστίχης, ἀπὸ τὴν χρῆσιν τῆς ὁποίας ἀποτρέπει ὁ Κλήμης, διότι δεικνύει σεσηρὸς τὸ πρόσωπον⁷, καὶ ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, διότι προκαλεῖ ἀκοσμίαν, ἔνεκα τῆς συνεχοῦς κινήσεως τῶν σιαγόνων καὶ τοῦ ἐκσφενδονισμοῦ τοῦ σιέλου⁸ καὶ τὴν ὁποίαν κατὰ τὸν ΙΒ'. αἰῶνα ὡς ἐν χρήσει οὔσαν ἀναφέρει καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (1751.62).

Ἡρωτήθην πολλάκις, ἂν αἱ Βυζαντιναὶ ἐκάλυπτον ἐντελῶς τὸ πρόσωπον, ὅπως τέως αἱ Μουσουλμανίδες. Τὸ ὅτι τὴν φροντίδα κατέβαλλον αὐταὶ περὶ τὸν καλλωπισμὸν τοῦ προσώπου, εἶναι, νομίζω, τρανὴ ἀπόδειξις ὅτι

¹ Χρυσοστόμου, Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονέας ἀνατρέφειν τὰ τέκνα 7.32 (ἐκδ. Franz Schulte).

² Φ. Κουκουλέ, Βίος καὶ γλώσσα, Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος 1930, σ. 437.

³ Κλήμεντος, Ἐνθ' ἄν. βιβλ. 2 κεφ. 7 σ. 193.

⁴ Miklosich - Müller, Acta et Diplomata 4.74.

⁵ Κατὰ τὸν Θεόφραστον (Χαρακτ. 5) τὸ ἔχειν λευκοὺς ὀδόντας ἦτο δειγμα ἀρεσκείας, τὸ τριβεῖν δὲ τοὺς ὀδόντας ἐγνώριζον καὶ οἱ Ρωμαῖοι, Πλουτάρχου, Ἀντῶν. 1. Ἐπίκτητος παρὰ Στοβαίου λόγ. 121,29, Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκριτ. 1.22. Πβ. Hermann - Blüthner, Lehrbuch³ σ. 123.

⁶ Ἐάν τις ἴδῃ ὅτι σμῆχει αὐτὰ (τὰ ὀδόντια) πρὸς τὸ λευκάσαι, Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτ. ἔε'. σ. 41.14.

⁷ Κλήμεντος, Παιδαγωγός βιβλ. 3 κεφ. 11 σ. 275. Καὶ ὁ σχολιαστής (σ. 336) παρατηρεῖ· μαστίχην τρώγοντες· μασώμενοι μαστίχην δῆθεν τοῦ ἀποκαθαίρειν τὸν ρύπον τῶν ὀδόντων. Ἡ μαστίχη ἢ καὶ σκίνος λεγομένη εἶναι ἡ Χία ρητίνη τοῦ Γαληνοῦ pistacia lentiscus L. Ταύτην δέ, κατὰ τὰ κείμενα, «εἰσθήσασιν τρώγειν οἱ καλλωπιζόμενοι ἔνεκα τοῦ λευκοῦν τοὺς ὀδόντας» πβ. Bachmann, Anecd. Gr. I. 378.25, Ζηνόβιον V. 96, Λεξικὸν Φωτίου ἐν λ. σκίνον καὶ τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρᾶ λεξικὸν ἐν λ. σχίμεσθαι. Περὶ μαστίχης βλ. καὶ Heyd, histoire du commerce du Levant II. 634.

⁸ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἐπη ἠθικά κθ', Migne, P.G. 37.902.

δὲν ἐκαλύπτοντο ἐντελῶς. Ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν συγγραφέων τὸ π ρ ο σ ω π ε ἰ ο ν¹, ὅπερ περὶκεται ἡ γυνή καὶ ἡ τὸ πρόσωπον αὐτῆς περικαλύπτουσα ὀθόνη², ὡς καὶ ἡ σύστασις νὰ περικαλύπτεται ἡ γυνή τὸ πρόσωπον τὴν ἀπ' ἄλλοτριῶν ἀνδρῶν ὄψιν κρύπτουσα³, κατὰ τὰς περιπτώσεις ὁμως ταύτας, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ ἔδειξα⁴, πρόκειται περὶ τοιαύτης τοῦ προσώπου περικαλύψεως, ὥστε νὰ φαίνεται ἡ ρίς, μέρος τῶν παρειῶν καὶ τὸ στόμα⁵.

Σημείωσαι δ' ὅτι τὸ νὰ φέρῃ ἡ γυνή προσωπεῖον δὲν ἦτο γενικὸς κανὼν. Τοῦτο τοῦλάχιστον πιστοποιοῦσιν οἱ διαρκεῖς περὶ τοῦ καλλωπισμοῦ τοῦ προσώπου ψόγοι τῶν συγγραφέων καὶ αἱ εἰκόνες, γνωστὸν δ' εἶναι ὅτι αἱ γυναῖκες πολλάκις οὕτως ἔφερον τὸ μαφόριον, ὥστε κατερχόμενον τοῦτο ἐκατέρωθεν τῶν παρειῶν ν' ἀφίνῃ ἐλεύθερον τὸ πρόσωπον, ὡς καὶ νῦν παρὰ ταῖς χωρικαῖς πολλαχοῦ.

Τοσαῦτα περὶ τῆς κομμώσεως τῶν Βυζαντινῶν, διὰ νὰ δειχθῇ ἅπαξ ἔτι ὅτι οὐδὲν καινὸν ὑπὸ τὸν ἥλιον.

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

¹ Οὐδὲ γὰρ εἰ γυναῖκα εἶδες ἄμορφον προσωπεῖον περικειμένην καλὸν ἔπαθες ἄν τι πρὸς αὐτήν, Χρυσοστόμου, Εἰς Ματθαῖον ὁμιλία ΜΗ', Migne, P.G. 58.491.

² Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς 1.103.5 (Βόνν.).

³ Κλήμεντος, Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, Migne, P.G. 1.585A.

⁴ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινὰ καὶ οὐχὶ Τουρκικὰ ἔθιμα B.Z. 30.182.183.

⁵ Ἄν μηδὲν ἐφαίνετο τὸ πρόσωπον τῶν γυναικῶν, δὲν θὰ ἔλεγε Νικήτας ὁ Χωνιάτης (Χρον. Διήγ. 779-6) περὶ τῶν Φράγκων πορθητῶν· «Οἱ δὲ καὶ γυναικῶν ταῖς κάλλει διαφερούσας πεπηγῶσι βλέμμασι μηδὲ ραδίως ἀποσπασμένοις ἀτενίζοντες».